T. 1545

INTERRELACIÓ DE LES ESTRUCTURES COMERCIALS PROTOHISTÒRIQUES A L'ÀREA DEL MEDITERRANI CENTRE-OCCIDENTAL. DOS CASOS D'ESTUDI: ETRÚRIA I IBÈRIA.

X 1.25222

Tesi de Llicenciatura

Maria del Mar Castellanos Roca

Dirigida per: Dra. Glòria Munilla Cabrillana

Universitat de Barcelona
Facultat d'Història i Geografia. Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia.

Barcelona, setembre de 1995

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA
0701226632

CAPÍTOL V

LES IMPORTACIONS ETRUSQUES DELS SEGLES IV/III A.C.

1. Les importacions etrusques d'Empúries de localització desconeguda

1.1. *Skyphos*-cratera

Fou trobat a principis de segle durant les excavacions que dirigí J. Puig i Cadafalch, però en desconeixem el context arqueològic [1]. Actualment es conserva en el Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb l'inventari 608. Els fragments conservats van ser restaurats i el peu reconstruït. L'alçada conservada medeix uns 25,6 cm i el diàmetre fa uns 29 cm [2].

Té un cos abombat i unes anses horitzontals gruixudes amb quatre motllures. (Làm. XLV, 1). L'argila és d'un color beig clar. L'interior del vas és recobert d'un vernís negre gruixut i deslluït. L'exterior presenta una decoració a figures rojes i el mateix vernís negre que a l'interior. Sota cada ansa hi veiem un motiu de llàgrima, un dels quals presenta a l'interior una mena de punt d'interrogació, superposat a un cercle amb un punt negre a l'interior. Tot i que la cara A és la més ben conservada, podem veure com, a cada cara del vas hi ha representats dos caps femenins encarats, separats per una mena de guirlanda penjant i per un cercle amb un punt al mig interpretat com una pàtera [3]. Les figures femenines porten un *sakkos* al cap del qual surt un troç de cabell rinxolat. El *sakkos* és adornat amb motius geomètrics: creus, ratlles, punts. Porten arrecades d'un o de tres penjolls i un collaret de perles. A sota la decoració hi veiem dues línies horitzontals negres. En la mateixa cara A del vas, podem apreciar uns petits forats circulars per a reparar la fractura que es produí ja en època antiga [4]. (Làm. XLVI).

Cap a finals del segle IV aC, trobem a Etrúria una producció ceràmica a figures roges que presenten com a motiu decoratiu característic dos caps femenins enfrontats. Aquesta producció estandaritzada va ser identificada per J.D. Beazley amb el nom de *Torcop Group* [5]. Dins d'aquest grup, podem distingir diverses mans corresponents a pintors diferents com ara el pintor Torcop de Populònia, ceretà i actiu a finals del segle IV/principis del III aC [6] o el pintor Torcop de Villa Giulia [7]. L'àrea de difusió de les produccions atribuïdes al grup Torcop sembla força àmplia ja que s'han documentat exemplars en tota l'Etrúria costanera, en l'àrea volterrana, en la falisca i en la llatina, a més de troballes esporàdiques a Ravenna i a Empúries [8].

---

1 PUIG i CADAFALCH: 1915 1920, p: 709-710, fig. 554.
2 TRIAS DE ARRIBAS: 1967-1968, vol. I, p: 49. JOLIVET: 1980, p: 684.
3 DEL CHIARO: 1966, p: 94. JOLIVET: 1980, p: 684.
4 DEL CHIARO: 1966, p: 94, fig. 5-6. DEL CHIARO: 1974, p: 77, làm. 76. JOLIVET: 1980, p: 684, fig. 1. TRIAS DE ARRIBAS: 1967-1968, vol. I, p: 49, vol. II, Làm. XI, 4.
5 BEAZLEY: 1947, p: 168-169.
6 JOLIVET: 1982, p: 50 i 69.
7 JOLIVET: 1982, p: 49-50.
8 PIANU: 1985, p: 73-74.

Tot i que la nostra peça va ser interpretada per M.A. del Chiaro com una producció del pintor Torcop de Villa Giulia pel seu estil descurat [9], V. Jolivet creu que aquesta atribució es basa en criteris de decoració massa generals i que caldria una revisió general de la producció assignada a aquest pintor [10]. Segons ell, cal relacionar l'exemplar d'Empúries amb el pintor A d'Alèria recentment identificat. Els criteris que defineixen l'estil d'aquest pintor són la trena en espiral sobre la templa, un perfil amb un nas molt allargat, una barbeta arrodonida i plana, un motiu de separació anàleg en les dues cares del vas, un *sakkos* amb un bandó central ornamentat amb tres files de punts i amb unes creus intercalades i uns motius de flors [11]. Entre les formes que aquest pintor sembla decorar es destaquen sobretot el oenochoes de forma VIIB i els grans *skyphoi*. Seria un imitador del pintor Torcop de Populònia, però amb una carrera més breu. Hom situa les seves produccions cap a finals del segle IV/inicis del III aC [12].

Ens sembla interessant insistir sobre aquest pintor d'Alèria a causa de la seva relació amb la peça d'Empúries. Van ser els Jehasse qui el van identificar a partir de tres troballes procedents de la necròpoli pre-romana d'Alèria [13]. Per tant, seguint la mateixa línia del segle V aC i tal com veurem repetir-se en el cas d'algunes peces ceràmiques etrusques localitzades en terres empordaneses, veiem de nou una producció ceràmica etrusca localitzada a Empúries amb paral.lels a Còrsega. Per aquest motiu, podríem pensar que l'eix Alèria-Empúries segueix essent un punt de referència per al comerç del Mediterrani centro-occidental, encara que les produccions etrusques tinguin ara una procedència més meridional. D'altra banda, creiem que la identificació d'aquest nou pintor demana una revisió de les produccions del grup de Torcop. D'aquesta manera, tindríem una idea més precisa sobre les àrees de difusió dels diferents pintors d'aquest grup.

1.2. Fragment d'un plat de figures rojes

Fou trobat a Empúries al 1918 i es conserva a la Reserva Gandia que reagrupa material d'antigues excavacions de la Neàpolis en el Museu Monogràfic d'Empúries. En desconeixem el seu context arqueològic. Aquest fragment fou publicat i estudiat per primer cop per V. Jolivet fa uns quants anys [14].

Segons V. Jolivet, la decoració interna del fragment conservat mostra la part superior d'un perfil femení. Podem veure-hi també una part de la diadema subratllada per una línia ondulada amb tres puntes esmussades a sobre, cada una subratllada per una ratlla de vernís

---

9 DEL CHIARO: 1974, p: 77.
10 JOLIVET: 1982, p: 49-50
11 JOLIVET: 1982, p: 52.
12 JOLIVET: 1982, p: 69-70.
13 JEHASSE; JEHASSE: 1973, p: 123, nº 2, p: 186, nº 319, Làm. 90, p: 198, nº 376.
14 JOLIVET: 1980, p: 686, nº 3, fig. 2.3. Al no haver pogut localitzar el fragment, ens remetem a la publicació de V. Jolivet pel que fa al seu estudi.

negre diluït. A sobre, hi haurien quatre blens de cabells. Un solc incís separaria aquest cap de la decoració del llavi de la peça. La decoració exterior del fragment estaria constituïda per una banda ampla de vernís negre. Les dimensions del fragment impedeixen qualsevol atribució precisa, però, segons V. Jolivet, el dibuix de la diadema i dels cabells podrien acostar el fragment als vasos figurats ceretans com ara a les produccions del grup de Genucilia del 340-300 aC [15] (Làm. XLV, 2).

Es tracta d'una producció de platets, en general sobre un peu en anella, alt o baix. La vora del plat és decorada amb unes ones i el medalló central té un perfil femení vist des de l'esquerra o bé una estrella. Hom en distingeix dues branques: la primera estaria localitzada a Caere i la segona a Falerii, i es distingeix per un execució més acurada del traç en el primer cas. Hom hipotitza l'arribada d'un pintor àtic a Falerii que s'hauria instal.lat a la ciutat iniciant aquesta producció. Durant la guerra entre Roma i Falerii/Tarquinia del 358-351 aC, aquest pintor es traslladaria a Caere on implantaria de nou el seu taller. Un cop acabada la guerra, durant la segona meitat del segle IV aC, s'hauria instal·lat per segon cop a Falerii on hauria iniciat una nova producció independentment de la vella fins al 241 aC, moment de la destrucció de la ciutat per part de Roma [16].

Pel que fa a la difusió d'aquest grup, en trobem peces en tota la costa tirrena i en l'àrea volterrana. Les troballes es fan molt més nombroses a l'àrea centre i sud etrusca. Fora d'Itàlia, trobem exemplars a Gènova, Empúries i en l'ambient púnic de Sardenya [17]. En el cementiri pre-romà d'Alèria també se n'han documentat força [18]. El fragment conservat d'Empúries és massa minso per a poder definir si pertany a la primera branca (falisco-ceretana) o a la segona (falisca). Tant sols podem relacionar-lo amb la producció del grup de Genucilia i donar-li una cronologia de segle IV, a tot estirar de la primera meitat del segle III aC.

1.3. Mirall etrusc

Es tracta d'una peça de bronze provinent d'Empúries tot i que en desconeixem la seva localització exacta i el seu context arqueològic. Actualment es conserva en el Museu Arqueològic Nacional de Catalunya amb l'inventari 1247 MAB. En general, el seu estat de conservació és força bo tot i les esquerdes a les parts superior i dreta del disc. El diàmetre del disc és d'uns 17 cm, la longitut total de la peça, inclòs el troç conservat del mànec, és d'uns 25,5 cm i el gruix de la vora és d'uns 5 mm [19].

---

15 JOLIVET: 1980, p: 686.
16 BEAZLEY: 1947, p: 175-177. PIANU: 1980, p: 119-123.
17 PIANU: 1985, p: 74.
18 JEHASSE: JEHASSE: 1973, nº 1620, làm. 91; nº 1687, làm. 92; nº 1688, làm. 91, nº 1689, làm. 93; nº 2226, làm. 92.
19 GARCÍA BELLIDO: 1936, p: 191-193.

En una cara, presenta una decoració de palmetes i de volutes gravades en la part inferior del disc i sobre l'inici del mànec, el qual, molt probablement, devia de ser d'os o d'ivori [20] (Làm. XLVIII, 1). En l'altra cara del mirall, podem apreciar-hi una escena mitològica gravada (Làm. XLVII). A l'esquerra, trobem un personatge assegut sobre un lleuger sortint del terreny i amb la cama esquerra doblegada. La mà esquerra es recolza sobre aquesta cama i la dreta sembla acompanyar un raonament parlant. Vesteix una àmplia clàmide subjectada al coll i caiguda sobre les espatlles i l'esquena, tot deixant al descobert la nuesa del cos. Calça una mena de sandàlies i al cap hi duu un *pétassos*. Al centre i de peu dret, veiem una figura femenina despullada. Porta una diadema al cap. A la dreta, sosté una mena de tirs o potser més aviat un ceptre. L'himati cobreix els genolls i els peus i part del braç esquerra. A la dreta de la composició, trobem la figura d'Atena, vestida amb un peple i amb els atributs que li són propis (la llança, el casc, l'ègida amb el cap de la gorgona al mig). Rera seu, però tocant-lo amb la mà esquerra, hi té l'escut. Entre Atena i la figura central, hi trobem un quart personatge que porta un barret frigi i és embolcallat per una flassada de la qual sobresurt, a l'alçada del pit, la mà dreta [21].

A l'hora d'interpretar aquesta escena, A.García Bellido presentava dues hipòtesis. Segons ell, es podria tractar d'una representació del judici de Paris però es trobava davant la dificultat d'identificar el personatge del fons amb alguna de les divinitats del judici. La segona possibilitat, seria la de la representació d'Helena entremig dels dos Diòscurs i tots tres davant d'Atena [22].

Per començar, cal precisar que, efectivament, les escenes mitològiques gregues gravades en els miralls etruscs són força corrents. La religió etrusca assimila molts aspectes de la grega, sobretot pel que fa a la configuració externa i formal de les figures divines seguint l'antropomorfisme grec. A partir de la imatge de les grans divinitats que mostren l'art i la literatura gregues, almenys des del segle VI aC, veiem formar-se una sèrie de figures divines etrusques paral·leles a les del món hel·lènic, com serien *Tina* (Zeus), *Uni* (Hera), *Menerva* (Atena) entre d'altres, així com la introducció de divinitats gregues com *Hercle* (Heracles), Aplu o *Apulu* (Apol·ló), *Aritimi* o *Artumes* (Àrtemis) o els Diòscurs. Pel que fa a la mitologia divina i heroica, veiem també una assimilació dels mites grecs, tal com mostren les representacions figurades de nombrosos miralls etruscs, els relleus de les urnes o la pintura mural, que insereixen, a vegades, alguns elements fruit de la pròpia tradició local, com ara figures demoníaques etrusques [23].

Cal relacionar, doncs, aquest tipus de decoració amb la importació massiva a Etrúria de ceràmica grega. Els personatges de la mitologia grega es poden identificar tant pels atributs iconogràfics com per les incripcions antroponòmiques que acompanyen, a vegades, les

---

20 ALMAGRO GORBEA: 1992, p: 259, nº 300.
21 GARCÍA BELLIDO: 1936, p: 191-193.
22 GARCÍA BELLIDO: 1936, p: 191-193.
23 PALLOTINO: 1984, p: 326-332.

figures [24]. En aquest sentit, J.D.Beazley va definir el grup "Classe Z" a partir de la relació existent entre la decoració figurada d'algunes cràteres de columnes i dels miralls etruscs del segle III aC [25].

Pel que fa a la iconografia, constatem com el judici de Paris és un episodi força corrent en el repertori figuratiu etrusc, sobretot en miralls tardans. Fins i tot, hom ha arribat a identificar, per al segle III aC, un sèrie de mestres especialistes en aquest repertori figuratiu. En general, la saga troiana és la que apareix més àmpliament tractada per la seva fàcil comprensió i per les seves nombroses relacions amb l'ambient itàlic [26].

El motiu decoratiu del judici de Paris comporta la representació de cinc personatges: Hermes conduint les tres deesses davant de Paris. Aquest grup al complert es troba, sobretot, en els miralls de mànec massís. Tot i això, es pot simplificar amb la desaparició d'una de les deesses, obtenint així un grup de quatre personatges, un dels quals és Atena. Aquests grups de cinc abreujats es troben sobretot en la categoria de miralls amb mànec de funda que han patit la influència dels miralls de mànec massís contemporanis. És en aquesta categoria que, segons D.Rebuffat-Emmanuel, cal col.locar el mirall d'Empúries així com alguns d'altres de semblants recollits per E.Gerhard [27]. En el mirall d'Empúries trobariem, doncs, representats Paris a l'esquerra, Atena a la dreta de tot de la composició, Hermes al seu costat i la figura central podria ser Hera o, molt probablement, Afrodita ja que hom l'acostuma a representar nua.

Els miralls *à soie* (amb mànec de funda) tenen una làmina curta, de llargada variable, però sense oferir una subjecció suficient per a la mà. Cal inserir aquesta làmina dins d'una funda d'os, d'ivori o bé de fusta que sovint no s'ha conservat, com és el cas del mirall d'Empúries [28]. Durant molt de temps, hom ha defensat l'anterioritat dels miralls amb mànec de funda respecte als de mànec massís [29], però, segons D.Rebuffat-Emmanuel, cal abandonar aquesta tesi ja que en l'última fase de la història del mirall etrusc, les dues categories evolucionen paral.lelament. Per aquest motiu, miralls com els d'Empúries pateixen una influència dels miralls de mànec massís contemporanis, ambdós tipus produïts probablement en el mateix taller [30]. Pel que fa a la seva ubicació cronològica, segons aquesta mateixa autora, el parentiu amb els miralls de mànec massís de quatre personatges permet situar aquests miralls cap al 300 aC [31].

---

24 THOMSON: 1982. MANSUELLI: 1948-49, p: 59-98.
25 BEAZLEY: 1947, p: 130-132. BEAZLEY: 1949-50, p: 14-17.
26 MANSUELLI: 1946-47, p: 47-59. MANSUELLI: 1948-49, p: 59-98.
27 REBUFFAT-EMMANUEL: 1973, p: 465-466. GERHARD: 1966, n° CXCII, CXCIII, CXCIV.
28 REBUFFAT-EMMANUEL: 1973, p: 351-355.
29 BEAZLEY: 1949-50, p: 1.
30 REBUFFAT-EMMANUEL: 1973, p: 607.
31 REBUFFAT-EMMANUEL: 1973, p: 607.

1.4. Empúries als segles IV/III aC.

Durant la primera meitat del segle IV aC, el mercat ibèric s'obre molt més al comerç grec. L'arqueologia mostra un augment de les importacions d'origen grec al llarg de tota la façana marítima mediterrània i atlàntica de la Península Ibèrica i en l'arxipèleg balear. Aquest augment dels intercanvis significa per a Empúries un paper més gran com a intermediari comercial [32].

Aquest període de floriment econòmic es tradueix en el si de la ciutat per una sèrie de canvis. En primer lloc, cap al 375 aC, s'ha documentat la construcció d'una nova muralla meridional, no massa lluny de la del segle V aC, de manera que poden actuar plegades, per mitjà d'un passadís, en el control de la porta d'entrada a la ciutat [33]. Aquesta nova muralla fou construïda sobre aquelles cases indígenes extramurs que mencionàvem en el capítol anterior, integrant així, doncs, aquesta població dins de la ciutat grega. D'aquesta manera, la població local, després d'un llarg període d'aculturació, es veu integrada i acceptada en el si de la ciutat grega [34].

D'altra banda, hom ha localitzat una sèrie d'antropònims ibèrics marcats sobre vasos àtics de vernís negre del segle IV aC en el sector meridional de la ciutat, habitat per població d'origen ibèric tant abans com després del sinecisme. Aquests vasos són, doncs, una prova més de l'acceptació de l'element indígena dins de la ciutat grega, probablement com a resposta a una demanda d'integració reclamada tant per una població fruit de matrimonis mixtos com per un grup social que, gràcies a les oportunitats comercials que oferia l'empori grec, s'havia enriquit i havia assolit un status que només es diferenciava del grec per la manca dels drets civils [35].

Paral.lelament, durant la primera meitat del segle IV aC, aprofitant l'espai guanyat amb l'avançament de la muralla i un cop desafectat el temple d'Àrtemis, té lloc la creació del santuari dedicat a Asklepios. Al seu davant es construeix un altar i, a l'extrem nord d'aquesta àrea sacra, un altre temple probablement dedicat a Posidó [36].

La fi del segle IV i el segle III aC representa una època de continuïtat per a Empúries. Amb la desaparició de la ceràmica àtica com a conseqüència de la pèrdua d'importància d'Atenes després de la Guerra del Peloponès, arriben les primeres produccions lacials de vernís negre del Taller de les "Petites Estampilles" i comencen les produccions del taller de les "Pàteres de Tres Palmetes Radials de Roses". La presència dels Bàrcides al sud-est de la Península Ibèrica degué afectar els interessos emporitans a la zona. El tractat romano-cartaginès del 226 aC, comporta per a Empúries la pèrdua del mercat meridional ibèric i un

---

32 SANMARTÍ: 1990, p: 406.
33 MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 78-81.
34 SANMARTÍ: 1990, p: 406-407.
35 SANMARTÍ: 1993, p: 91.
36 MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 86-91. SANMARTÍ: 1990, p: 407.

apropament de la ciutat grega cap a Roma. Davant de la muralla del segle IV aC, documentem un segon mur que protegeix les torres meridionals i evita l'aproximació a la muralla de màquines de guerra com ara ariets i torres d'assalt. Després dels esdeveniments de la Segona Guerra Púnica, la presència romana marca l'inici d'una nova etapa en la vida de la ciutat [37].

2. Les importacions etrusques de Roses

2.1. Fragment de tapadora de figures rojes

Es tracta d'un fragment trobat al 1964 a la zona de l'Hospital, al carrer nord del cardo, pati 19, capa III. Aquest nivell III estratigràfic conté material molt abundant i barrejat: des de ceràmica grisa monocroma fins a sigilata clara. El fragment es troba dipositat en el Dipòsit d'Excavacions de Girona i medeix 3,6 cm de llargada i 0,3 cm de gruix [38].

Segons V.Jolivet, la pasta és d'un color beix-rosat i té un vernís negre homogeni i opac (Làm. XLV, 5). Els ressalts blancs s'escrostonen al llarg del tall del bocí. Com a motiu decoratiu, podem veure un nas, uns llavis i una barbeta d'un perfil femení girat cap a l'esquerra. El contorn de la cara està delimitat per una ratlla de vernís negre diluit. L'interior de la peça no està vernissada. Pel que fa a la forma del vas, podria tractar-se d'una tapadora de *lekane* documentada pel grup de Torcop o bé un vas tancat amb espatlles horitzontals com un *epichysis* [39]. El grup de Torcop, a més de treballar amb els *oenochoai* de la forma VII i amb els *stamnoi* com els d'Empúries, també produeix altres formes com *kylikes*, *lekythoi*, *oenochoai* o *skyphoi* [40]. Si, tal com apunta V. Jolivet, podem efectivament relacionar el fragment de Roses amb les produccions d'aquest pictòric, haurem d'ubicar cronològicament la peça a finals del segle IV/inicis del III aC.

2.2. Fragment de *skyphos* sobrepintat

És un petit fragment ceràmic localitzat a Roses el 1963, a la zona de l'Hospital, al pati 4a, en una capa indeterminada. En desconeixem el context arqueològic. Medeix uns 4 cm de llargada màxima i 0,45 cm de gruix. Es troba conservat en el Dipòsit d'Excavacions de Girona [41].

---

37 MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 24-26. SANMARTÍ: 1990, p: 407-409.
38 JOLIVET: 1980, p: 687, nº 6.
39 JOLIVET: 1980, p: 687.
40 PIANU: 1980, p: 17
41 JOLIVET: 1980, p: 686, nº 4.

Té una pasta d'un color beix, un vernís brillant escrostonat a l'interior. Les estries del torn estan fortament marcades. Com a motiu decoratiu sobrepintat, tot i que està parcialment esborrat, veiem una fulla d'olivera. Segons V. Jolivet, la tècnica i el motiu ens recorden les produccions itàliques del grup Sokra de mitjans del segle IV aC [42]. (Làm. XLV, 3)
El grup Sokra fou individualitzat per J. D. Beazley a partir d'una inscripció, segurament la firma del pintor o del terrissaire, en una copa conservada en el Museu de Villa Giulia [43]. La major part dels vasos indentificats en aquest grup són *kylikes* de grans dimensions. La decoració és força homogènia, sobretot a l'exterior on trobem una palmeta sota cada ansa envoltada d'altres palmetes i de motius circulars que enquadren, a cada costat, dues figures. Es tracta d'uns personatges coberts amb capes o bé d'atletes nus dibuixats sumàriament. A l'interior de la copa hi ha un medalló ornamentat amb motius variats i, a l'interior, podem trobar de nou els mateixos personatges, coberts amb capes, o bé joves efebs, tot i que en alguna ocasió s'hi han trobat animals. La decoració interna sempre és més acurada que l'externa. Les copes del grup Sokra no són més que la versió en tècnica de sobrepintura de la producció a figures rojes del grup etrusc anomenat "Grup de les *kylikes* falisques" on trobem els mateixos motius decoratius. G. Pianu es basa en la iconografia del medalló per a classificar els productes del grup Sokra tot i que el mal estat de la pintura i l'execució sumària dels productes no permeten parlar de diferent mans pictòriques. Cal situar aquesta producció en territori falisc, probablement també com a conseqüència de l'arribada de pintors àtics a Etrúria potser després de la Guerra del Peloponès. Per tant, hauríem de situar el seu moment de producció dins de la primera meitat o a mitjans del segle IV aC [44].
Pel que fa a la seva àrea de difusió, s'han localitzat exemplars en tota l'Etrúria, tant en zona costanera com en zona interna. Les exportacions fora del territori italià no són molt nombroses però podem citar, a més del fragment de Roses, els exemplars trobats a Aleria (Còrsega), a Montlaurès, Ensérune i Mailhac al sud de França [45].

2.3. Fragment de *skyphos* sobrepintat

El fragment fou localitzat al 1964 a la zona de l'hospital, al carrer Nord del cardo, al pati 19, capa III. Es conserva en el Dipòsit d'excavacions de Girona i medeix uns 2,6 cm de llargada màxima i 0,4 cm de gruix [46].

Té una pasta vermellosa i un vernís negre molt brillant però més tern a l'exterior del vas. Les estries del torn estan fortament marcades a l'interior. A l'exterior, podem veure restes de sobrepintura blanca i restes de les extremitats d'unes branques de palmeta. V. Jolivet

---

42 JOLIVET: 1980, p: 686.
43 BEAZLEY: 1947, p: 201.
44 PIANU: 1978, p: 161-195.
45 PIANU: 1985, p: 72-73, fig. 3.
46 JOLIVET: 1980, p: 687.

atribueix aquest fragment al grup etrusc meridional del Fantasma, datat a finals del sgle IV/inicis del III aC [47] (Làm. XLV, 4).

L'element principal que carateritza aquest grup és la presència d'una figura sense trets anatòmics particulars i abrigada amb un mantell blanc. Està dibuixada amb una tècnica de silueta que dóna una idea de figura evanescent com si fos un fantasma. La figura està dibuixada amb ràpides pinzellades que determinen la diferent tonalitat del color. No s'utilitza la línia grafita ni tant sols per a assenyalar algun detall particular (com ara els ulls). La mateixa tècnica decorativa mostra la relació d'aquesta producció amb el grup de Sokra. Amb el temps, el taller del grup Sokra hauria passat a mans dels aprenents i el nivell hauria baixat, donant lloc a uns productes decadents com són les produccions del grup del Fantasma. Es tracta de productes corrents, no destinats a un públic particularment exigent segons mostren els diversos defectes de cocció i d'execució. Tot i això, aquestes produccions tenen un desenvolupament i una difusió notables en la segona meitat del segle IV aC. El taller d'aquesta producció podria localitzar-se a Caere o a Tarquínia després de la guerra contra Roma del 358-351 aC, degut a la dificultat de mantenir els mercats des de Falerii [48]. Pel que fa a la seva difusió, a més dels nombrosos exemplars localitzats en l'àrea italiana, podem citar les troballes del Midi francès de Ensérune o Marsella [49]. Igualment, a la necròpoli prerromana d'Alèria se n'han documentat uns quants exemplars [50] semblants als de la costa catalana.

2.4. Roses als segles IV/III aC.

Al segle IV aC, els testimonis de l'ocupació de Roses es van fent més abundants. Al 1977, en una campanya d'excavació en l'àrea de l'església, hom va documentar un estrat corresponent al segon quart de segle amb ceràmiques d'importació àtiques i precampanianes tot i que no va poder ser relacionat amb cap mena d'estructura [51].

Des de finals del segle IV aC, el primitiu nucli de la ciutat s'amplia formant l'anomenat barri hel.lenístic. Conservem bona part de l'estructura d'aquest barri que segueix una planta hipodàmica amb carrers de quatre metres d'amplada [52]. És en aquest moment quan la ciutat encunya una moneda de plata per al comerç exterior i també una moneda fraccionària de coure per a la circulació interior [53].

L'àmfora massaliota és sempre present en les diferents fases d'ocupació de la ciutat, però cal destacar-ne una presència molt abundant des de la fi del segle IV i durant el segle III aC. Igualment, en el mateix barri hel.lenístic, hom ha localitzat un motlle per a fabricar

---

47 JOLIVET: 1980, p: 687.
48 PIANU: 1978, p: 161-195.
49 JOLIVET: 1980, p: 692-696. PIANU: 1985, p: 76.
50 JEHASSE; JEHASSE: 1973, p: 95, làm. 110; p: 376, nº 1397, làm.110; p: 390, nº 1473, làm. 110.
51 MARTÍN; NIETO; NOLLA: 1979, p: 322-323, 325.
52 MALUQUER DE MOTES: 1965, p: 17. MARTÍN; NIETO; NOLLA: 1979, p: 269.
53 MALUQUER DE MOTES: 1965, p: 18.

estatuetes de la mateixa argila que les àmfores massaliotes. El motlle representa un bust femení en posició frontal, corresponent a un tipus freqüent en el Mediterrani dels segles IV/III aC com a estatueta votiva als santuaris de Demèter [54]. A questa intensa relació de Roses amb Marsella es reflecteix en altres aspectes de la seva cultura material com és una presència abundant de ceràmica grega de cuina, la quasi total absència de ceràmica a mà i la fabricació local de vaixella de taula de pasta clara dins de la tradició de formes ceràmiques pseudo-jònies durant, al menys, els tres primers quarts del segle III aC [55]. Constatem també l'absència de ceràmica ibèrica pintada de blanc i de la ceràmica emporitana, ambdues característiques en tots els assentaments empordanesos en els segles IV i III aC [56].

Segons apunta A.Martín, la progressiva independització d'Empúries devia obligar Marsella a buscar un altre punt de penetració cap a l'interior de la zona empordanesa. La posició privilegiada de Roses fa que Marsella potenciï el seu comerç amb aquesta ciutat per a poder accedir a la producció cerealística empordanesa [57].

3. Les importacions etrusques d'Ullastret

3.1. Oenochoe sobrepintat

Fou localitzat en un dels sondejos de la zona del santuari del Puig de Sant Andreu cap al 1957-58. Es conserva en el Museu d'Ullastret amb l'inventari 835. Medeix uns 23cm d'alçada i el diàmetre màxim de la panxa és d'uns 11,2cm [58].

Presenta la característica forma VII (*beaked jug*) de les produccions falisques i ceretanes: gerra amb el llavi allargat [59] (Làm. XLV 6, 7). Del coll, s'en conserven tant sols dos bocins que dibuixen el perfil del llavi, perfil que no presenta cap motllura contràriament a la restauració que se n'ha fet. Els 22 bocins de la panxa permeten restituir-ne el perfil i l'inici de l'ansa. No conservem cap fragment corresponent a la junció entre la panxa i el coll. L'argila és d'un color rosat i ben depurada. Tota la decoració apareix sobrepintada en blanc sobre el fons vernissat del vas. El vernís és negre poc espès però homogeni. El motiu decoratiu conservat del coll correspon a una voluta esquemàtica, alta, doble i florida. La panxa, a la dreta de l'ansa, presenta una successió de tres volutes altes, florides esquemàticament d'un seguici de petits punts sobreposats. A l'esquerra de l'ansa, trobem el mateix motiu però invertit. Al centre, veiem un motiu arrodonit irregular que correspon a l'acabament d'una de les volutes. Tot aquest

---

54 MARTÍN: 1982, p: 116.
55 MARTÍN: 1990, p: 163. PY: 1993, p: 244-246.
56 MARTÍN: 1987, p: 25.
57 MARTÍN: 1982, p; 120. MARTÍN: 1987, p: 25.
58 JOLIVET: 1980, p: 683-684 nº1. PICAZO: 1977, p: 119-120 i p: 121 fig. 8. OLIVA: 1958, p: 335-336, fig. 33.
59 JOLIVET: 1982, p: 57. BEAZLEY: 1947, p: 205-206.

conjunt decoratiu està tancat per una sèrie de petits punts, aparentment ininterromputs, sobre l'espatlla del vas i per una línia contínua prop de la boca [60].

Tot i que M.Oliva el cita com a producte de la fàbrica campaniana de Gnathia, estudis posteriors l'han relacionat amb la producció etrusco-meridional del Grup del Fantasma degut als motius decoratius vegetals que acosten la peça d'Ullastret als vasos d'aquest taller [61]. Així, al igual que el fragment de skyphos sobrepintat de Roses relacionat amb aquest mateix grup productiu, el fragment d'Ullastret tindria una cronologia de finals de segle IV/inicis del III aC.

3.2. Ullastret als segles IV/III aC.

Cap al 400 aC, el poblat del Puig de Sant Andreu s'amplia cap al nord i ocupa la zona de l'istme com a lloc d'habitació. Els estrats arqueològics corresponents a aquests moments, com ara al barri del Camp Triangular, documenten una gran quantitat de ceràmica àtica de figures roges, i és entre finals del segle V i la primera meitat del IV aC el moment en què aquestes importacions arriben en més quantitat. També són nombroses altres importacions com els vasos de l'estil de Saint Valentin, les ceràmiques de vernís negre i d'altres procedents de tallers greco-itàlics de la Magna Grècia, així com àmfores púniques i massaliotes. És també durant el primer quart del segle IV aC que documentem la presència de produccions emporitanes i una abundància d'àmfora ibèrica de boca plana [62]. Excavacions recents en la zona del sud-oest del poblat (tall LL-1) han documentat nivells d'hàbitat corresponents a la primera meitat del segle IV aC i a la segona fase de construcció de la muralla que caldria situar en aquest moment [63]. A l'Illa d'en Reixac, en aquest mateix moment, trobem el mateix tipus d'importacions que al Puig de Sant Andreu com a resultat de la intensificació del comerç emporità [64].

En la primera meitat del segle III aC es produeix una re-urbanització de l'angle sud-oest del poblat, moment que coïncideix amb la construcció de l'àgora, la reconstrucció de la porta 1, de la torre quadrada I i dels dos temples de la part alta de l'acròpoli d'on prové el fragment d'oenochoe sobrepintat que hem estudiat [65]. Entre el material ceràmic corresponent a aquest moment podem destacar la ceràmica de vernís negre del taller de les "Petites Estampilles", les del taller de Roses, les emporitanes i les ibèriques decorades amb pintura blanca. Entre les àmfores són presents les greco-itàliques i les de producció ebusitana. A partir

---

60 JOLIVET: 1980, p: 683-684 nº1.
61 JOLIVET: 1980, p: 684. PICAZO: 1977, p: 119-120.
62 MARTÍN: 1987, p: 25. MARTÍN: 1993, p: 25-27.
63 MARTÍN: 1990, p: 37-38.
64 LÓPEZ MELCIÓN et alii: 1986-89, p: 58.
65 MARTÍN: 1987, p: 25. MARTÍN: 1990, p: 40.

de la segona meitat de segle, apareix la ceràmica campaniana A i el poblat és abandonat cap al 200 o a inicis del segle II aC [66].

Durant molt de temps, hom ha pensat que Ullastret vivia un període de decadència des de la segona meitat del segle IV aC, degut a una rivalitat econòmica amb Empúries que no hauria pogut superar. Però les darreres excavacions han demostrat que això no és ben bé així sinó ben al contrari. Des de finals del segle V aC, Ullastret manté una estreta relació amb Empúries amb qui intercanvia productes agrícoles tal com proven les sitges localitzades i les restes de cereals carbonitzats dins d'algunes àmfores ibèriques [67].

4. Les importacions etrusques del derelicte de Les Sorres (Gavà, Baix Llobregat)

4.1. Casc llis de bronze

Fou trobat a mitjans dels anys 60 al derelicte de Les Sorres VIII de Gavà (Baix Llobregat). Es conserva al Museu de Gavà amb l'inventari 1149. Medeix uns 20,2 cm d'alçada, uns 25,5 cm de longitud, uns 18,5 cm d'amplada i entre 0,5 i 3,5 mm de gruix. El seu pes és de 1240 grams [68]. El seu context arqueològic ens dóna una cronologia de segle II aC, però hem de pensar en un moment de fabricació força anterior.

Es tracta d'un casc llis de bronze (Làm. XLVIII, 2). Presenta un front llis acanalat i unes escotadures laterals per a les orelles. Al seu davant i a cada costat del casc, trobem un petit forat per als ganxos dels quals penjaven les galteres. A la part posterior, el casc presenta un acanalat similar al de la part frontal, però més ample, per tal de cobrir la nuca del guerrer. En la seva part superior, el casc està acabat amb un botó en forma de lleó atravessat per un forat on es col·locaria la crinera [69].

Trobem paral.lels molt semblants al nostre en el tipus de casc itàlic definit per H.Pflug com *helme mit stirnkehle* (casc amb el front acanalat). En trobem alguns de conservats en el Museu de Berlín de localització desconeguda o bé provinents de Perugia. Tots presenten unes característiques formals semblants al casc de Les Sorres: casquet hemisfèric, escotadures per a les orelles amb un forat al davant per a les galteres, un acanalat frontal i un altre de posterior més ample [70]. Tot i això, en la part superior del casquet no presenten cap botó en forma animal sinó que alguns d'ells tenen una petita anella soldada sobre un petit disc amb la mateixa funció que el botó del nostre casc [71].

---

66 MARTÍN: 1993, p: 26. MARTÍN: 1990, p: 40-41.
67 MARTÍN: 1993, p: 21 i 27. MARTÍN: 1990, p: 40-41.
68 IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 606-607.
69 IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 606-607.
70 BOTTINI et alii: 1988, nº 93 - 94 - 95 - 96 - 97 - 98.
71 BOTTINI et alii: 1988, nº 94 - 95 - 97.

A partir dels paral.lels que podem establir amb els exemplars estudiats per H.Pflug, podem relacionar el casc de les Sorres amb els grups 1 i 2 d'aquest autor amb una cronologia de fabricació que abraça tot el segle V aC. Creiem, doncs, que cal pujar la datació de segle IV/III aC proposada per P.Izquierdo i J.M.Solias per a aquest casc [72].

4.2. Casc de bronze

Fou trobat a mitjans dels anys 60 al derelicte de Les Sorres VIII de Gavà (Baix Llobregat). El seu lloc actual de conservació és desconegut ja que fou tret il.legalment de l'estat espanyol i venut a Londres. Es coneix únicament per fotocòpies i fotografies a partir de les quals s'ha realitzat un dibuix. Medeix uns 20,5 cm d'alçada, 22 cm de longitud i 20,3 cm d'amplada. El seu pes és de 1760 grams.

El casquet és hemisfèric, lleugerament apuntat en l'eix longitudonal. La decoració és simètrica a banda i banda d'aquest eix (Làm. IL, 1). El casc està decorat amb els motius següents: a la part inferior, trobem una doble forma arquejada molt lleu, a partir de l'eix longitudinal, formant una mena d'ala contínua decorada per una línia d'escames. A sobre d'aquesta, al centre de la part frontal del casc, trobem un aplic que representa el tors d'una figura humana alada. A sobre d'aquesta, podem apreciar-hi una tija vegetal que s'estén per tot el cos del casc fent uns roleus i acabant amb un botó en forma de roseta al centre de cada costat del casc. D'aquesta tija surten diverses palmetes que decoren simètricament el casc. En la part superior del casc, trobem dues aplicacions paral.leles en forma de lleó preparat per a saltar i deixant un espai entremig per a col.locar-hi la crinera [73].

Per a aquest casc, P.Izquierdo i J.M.Solias proposen uns paral.lels conservats en el Museu de Berlín. El primer exemplar procediria de Pisa i té unes caraterístiques generals que recorden el nostre: a la part inferior, una ala sortint coberta per una mena d'escames; un casquet hemisfèric decorat pels costats laterals amb unes motllures en forma de volutes amb uns rosetons al centre; a la part superior, trobem dos lleons ajupits com a suport de la cimera; al coll, al davant, trobem un medalló principal amb una medusa. La seva datació oscil.la entre la fi del segle VI i la fi del V aC. Per la seva forma coincideix en gran part amb els cascs de tipus Vetulonia tot i que la sumptuosa ornamentació ens allunya d'aquest tipus [74]. El segon paral.lel proposat per P.Izquierdo i J.M. Solias és un exemplar procedent possiblement d'una tomba de Lombardia amb unes característiques un xic diferents ja que la seva part frontal està concebuda en forma de cara: sota els gruixuts arcs de les celles, es dibuixen uns grans ulls amb les pupil·les afegides originàriament d'un vidre blau i amb unes fines pestanyes gravades al seu

---

72 BOTTINI et alii: 1988, p: 234-235. IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 606-607.
73 IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 606.
74 EGG: 1985, p: 61-62 i p: 217 nº 293. BOTTINI et alii: 1988, nº 85.

voltant. Sobre el casquet, trobem un pròtom reblat en forma de dimoni amb ales que té la funció de suport de cimera. El casquet imita la forma d'un cigne o d'una mena d'au aquàtica [75].

Seguint aquesta mateixa línia, podem proposar com a paral.lel un casc de procedència desconeguda però que també es pot relacionar amb els cascs de tipus Vetulonia si no fos per la seva rica ornamentació. La decoració presenta unes serps en la part frontal del casc i en les dues meitats laterals del casquet. A la part superior, trobem unes figures en forma de lleons ajupits com a suport de cimera [76].

Tot i aquests paral.lels que, segons P. Izquierdo i J.M. Solias, ubicarien cronològicament la peça, ens sembla necessari fer una sèrie d'observacions importants. És ben cert que el casc de Les Sorres presenta uns trets generals que recorden i es relacionen amb els cascs etruscs esmentats. Però voldríem recollir unes consideracions expressades pels professors G.Camporeale i M.Bonamici en motiu d'una consulta. En primer lloc, la part inferior del nostre casc presenta unes corves molt més accentuades que els originals etruscs i que no semblen tenir cap paral.lel semblant dins del repertori etrusc. En segon lloc, l'artesà del casc de Les Sorres va insistir molt en els ornaments serpentiformes, ornaments que, en els exemplars etruscs, són molt més discrets. Per tot plegat, creiem que es tracta d'una peça d'influència etrusca. La insistència en el fet de ressaltar els motius decoratius serpentiforme ens porta a pensar en una imitació de les produccions etrusques en un punt llunyà d'aquest país i en un temps molt posterior. Per tant, creiem que una cronologia aproximada de finals de segle IV, de segle III o fins i tot del II aC (segons el context arqueològic) no estaria gaire desecaminada. Pel que fa al seu lloc de producció es fa molt difícil de definir. El fet que la peça provingui d'un derelicte no hi ajuda gaire. En el cas que, en un temps futur, hom pogués localitzar l'actual lloc de conservació de la peça, creiem que seria molt interessant de fer-ne un anàlisi metal.lífer.

4.3. El derelicte de Les Sorres VIII

L'ancoratge de Les Sorres se situa en el sector sud-oest de la desembocadura del riu Llobregat, en una rada protegida dels vents gràcies als darrers contraforts del massís de Garraf-Ordal. Actualment, el jaciment se situa sota la plana deltaica del riu. Segons les troballes conegudes, estaríem davant d'un port de comerç de la vall del Llobregat. Segons els materials coneguts, l'ancoratge va començar a ser utilitzat en el període ibèric ple, cap al segle IV aC, tal com indiquen les àmfores de producció ebusitana PE-14 i PE-22 i un bol de vernís negre del taller de Roses que hom hi ha localitzat. Hom situa l'època de màxima activitat cap als segle II-I aC i a la primera meitat del I dC. En l'època que ens interessa, fins a l'últim quart del segle I aC, l'ancoratge va rebre gran quantitat de vi itàlic procedent de la Campània, el Laci i l'Apúlia, destinat al consum del poblats indígenes i dels primers habitants romans. Durant la segona

---

75 BOTTINI et alii: 1988, nº 86.
76 EGG: 1985, p: 61-62 i p: 217 nº 294.

meitat del segle I aC, la romanització del territori comporta una extensió del conreu de la vinya, fet que dóna un impuls econòmic a la vall del Llobregat i en fa una regió exportadora de vins de baixa qualitat cap a la Gàl.lia i, posteriorment, cap a Roma [77].

A partir del segle VI aC, trobem restes de poblats ibèrics a la vall inferior del Llobregat com ara el nucli de Montjuic (Barcelona), la Penya del Moro (Sant Just Desvern) i el Calamot (Gavà). A partir del segle IV aC, el nombre d'assentaments es multiplica, i comporta una forta explotació agrícola i ramadera del territori. A partir de la segona meitat del segle II aC, es comença a notar la presència romana a la zona, tot i que no es detecta cap destrucció violenta dels poblats. Es comencen a construir vil.les romanes que acaben desplaçant l'antiga forma d'ocupació del territori, al mateix temps que comença una explotació sistemàtica dels recursos de la terra i de les mines de ferro de Can Tintorer (Gavà) [78]. El comerç de la sal de Cardona, que tenia una sortida al mar a través de la vall del Llogregat, es canalitzaria per mitjà d'aquest ancoratge [79].

El derelicte de Les Sorres VIII va ser trobat per casualitat a mitjans dels anys 60 però el seu descobriment es va mantenir en secret. La major part del derelicte va ser deixat in situ i recobert. Gairebé tots els objectes localitzats van ser destruïts. Segons testimonis orals, s'hi havia localitzat el costellam d'un vaixell de fusta i abundants àmfores, probablement greco-itàliques. Entre els pocs objectes conservats podem comptar tres àncores de ferro datades al segle II aC, una campana de bronze, un buc folrat de plom i les àmfores, a més dels dos cascs estudiats [80].

A partir dels materials recollits i de la informació oral recollida, P. Izquierdo i J.M.Solias proposen una datació del derelicte cap al segle II aC, moment en què tots els materials podrien ser presents en una mateixa embarcació. Pel que fa a la interpretació, els seus investigadors apunten tres hipòtesis. En primer lloc, els cascs serien en ús en un vaixell que seria de tipus militar, pirata o comercial armat. Com a segona possibilitat, els cascs formarien part del carregament del vaixell i serien objectes de comerç. Com a última hipòtesi, tots els objectes de bronze localitzats, i potser també d'altres que no s'han trobat, formarien part d'un metall destinat al reciclatge. Tot i això, segons el nostre parer, aquesta última opció és la menys probable ja que s'ens fa difícil de creure que, un casc tant ric i sumptuós com el que va ser venut a l'estranger, tingui aquest últim destí. D'altra banda, nosaltres hem proposat de rebaixar la seva cronologia fins als segle IV-II aC i, per tant, aquest casc podria estar en ús o bé ser objecte de comerç en aquest moment.

---

77 IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 604-605 i 608.
78 IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 607-608.
79 IZQUIERDO: 1986, p: 13.
80 IZQUIERDO; SOLIAS: 1991, p: 605.

5. Les influències etrusques de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer, Tèrmens, La Noguera, Lleida)

5.1. Aplic de sítula

Es tracta d'un fragment d'aplic d'ansa de sítula procedent de la necròpoli de La Pedrera (Vallfogona de Balaguer) conservada al Museu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs amb l'inventari L-1241. Medeix uns 8 cm d'amplada máxima, uns 60cm d'alçada màxima i l'amplada de la vora fa uns 2 mm. Aquesta fragment pertany a un grup de peces de bronze que no van poder ser associades a cap enterrament concret i en desconeixem, doncs, el context arqueològic [81].

El fragment conservat comprèn la part superior del cos i la vora del recipient. Sobre la vora plana, es troba soldat el suport de l'ansa (Làm. L). Aquest aplic presenta dos orificis circulars per a col.locar-hi l'ansa. Com a motiu decoratiu, entremig dels orificis hi trobem una decoració incisa en forma de palmeta estilitzada. En la part superior del cos, hi trobem una decoració incisa d'òvuls i cercles repujats [82].

Podem relacionar aquest aplic amb els que caracteritzen el tipus "F" de M.V. Giuliani-Pomes corresponent a les sítules en forma de campana [83]. El cos té una forma convexa, designada sovint com a ovoidal. La vora de la peça es presenta replegada horitzontalement cap a l'interior o bé acabada amb un llavi gruixut o un cercle pla, fos a part i soldat. El aplics consisteixen en una petita planxa soldada a l'orla i amb un doble forat. En alguns exemplars, aquesta és llisa i esquemàtica però molt sovint està decorada amb una voluta inspirada en els capitells jònics o en les esteles sàmies. Al capdamunt, hi trobem un ornament de fulles i arbusts de palma estilitzats amb quatre pètals laterals [84].

Segons M.V. Giuliani-Pomes, aquest tipus de sítula existiria ja des del segle IV aC i s'hauria format en territori etrusc difonent-se més tard per tota la península itàlica, i esdevenint una forma típica de la Magna Grècia, segons mostren les imitacions en el repertori ceràmic italiota. Segons aquesta mateixa investigadora, aquest tipus de sítula s'ha d'emmarcar entre l'inici del segle IV i la fi del segle I aC [85].

Pel que fa a la decoració de la part superior del cos, hom ha documentat algun exemplar amb un fris d'òvuls al voltant de la vora com ara dos exemplars conservats en el Museu de Florència i un del Museu de Karlsruhe datats al segle III aC [86]. En la regió renana de Waldalgesheim, en una rica tomba de La Tène I, hom hi va localitzar una sítula de bronze amb

---

81 MUNILLA: 1991, p: 140-141.
82 MUNILLA: 1991, p: 140-141, p: 166 fig. 12.3.
83 GIULIANI-POMES: 1957, p: 66-76.
84 GIULIANI-POMES: 1957, p: 67-68.
85 GIULIANI-POMES: 1957, p: 68, 72 i 76.
86 GIULIANI-POMES: 1957, p: 73.

un aplic decorat amb un motiu de voluta coronat per una palmeta i, en la part superior del cos i sota els aplics, un elegant i complex motiu de palmeta amb fulles soltes i corbades. P. Jacosthal la interpreta com una peça de fabricació campaniana de finals de segle IV aC [87]. Un altre exemplar semblant prové de Keldby (Dinamarca), i presenta una decoració semblant en forma de palmeta sota l'aplic i una orla de línies incises en forma d'espina de peix datada als segles IV/III aC [88]. En el Museu Arqueològic de Florència es conserven dos exemplars de procedència desconeguda que presenten una decoració incisa sota la vora amb motius de perletes, línies oblíqües i d'espina de peix, però sense la decoració sumptuosa de palmeta a la part superior del cos, i amb una cronologia semblant a les altres peces citades [89].

P.J. Riis dóna una interpretació diferent per a les sítules en forma de campana. Segons ell, es tracta d'un tipus emparentat amb un tipus d'origen grec ben documentat des del segle V aC [90]. Segons ell, la decoració floral s'ha de relacionar amb certes ornamentacions arquitectòniques i amb algunes produccions metàliques i ceràmiques tarentines i apúlies del segle IV o d'inicis del III aC. Així, productes com la sítula abans mencionada de Keldby serien de producció greco-tarentina [91]. Igualment, segons P.J. Riis, la sítula de Waldalgesheim mencionada anteriorment, i atribuïda a un taller campanià segons P. Jacobsthal, seria una producció tarentina [92]. Segons ha afirmat més recentment C. Rolley, aquest tipus de sítula ben documentat a Etrúria és originari de l'Apúlia i freqüent a Macedònia, on també hi hauria un centre productor d'aquest tipus de vasos [93].

Creiem que la decoració de palmeta estilitzada de l'aplic de La Pedrera així com la mateixa forma d'aquest aplic s'han d'emparentar amb les sítules en forma de campana definides com a originàriament etrusques per M.V. Giuliani-Pomes i com a tarentines per P.J. Riis. L'ornament d'òvuls de la nostra peça enllaça amb la decoració perlada tant corrent en produccions etrusques com els bols de vora plana [94] o els discs perlats [95]. Però el motiu decoratiu de triangles de costats arrodonits i de cercles repujats no troba paral.lels en el món etrusc. Potser el podriem inscriure dins d'una tradició local arrelada en el món dels Camps d'Urnes tot i que la tècnica del repujat s'ha de relacionar amb el món greco-itàlic. En aquest sentit, altres elements metàl·lics localitzats a la mateixa necròpoli de La Pedrera, com serien algunes sivelles de cinturó, presenten també una decoració incisa i/o repujada [96]. Per tant, podem afirmar que es tracta d'un peça de producció local però d'influència etrusca. Pel que fa a la seva cronologia, hem vist com els paral.lels itàlics es situen en els segle IV i III aC. L'aplic

---

87 GIULIANI-POMES: 1957, p: 73. JACOBSTHAL: 1969, p: 141 nº 3.
88 GIULIANI-POMES: 1957, p: 73.
89 GIULIANI-POMES: 1957, p: 74.
90 RIIS: 1959, p: 18.
91 RIIS: 1959, p: 22.
92 RIIS: 1959, p: 24.
93 ROLLEY: 1990, p: 371.
94 ALBANESE PROCELLI: 1985, p: 179-206. BOULOUMIÉ: 1985, p: 167- 178.
95 PY: 1972, p: 27-61. PONS: 1984, p: 188-201.
96 MUNILLA: 1987, p: 698-708.

de La Pedrera s'hauria de situar, doncs, cap al segle III aproximadament o, a molt estirar, a la segona meitat del segle IV aC com a *terminus postquem*.

5.2. El jaciment de La Pedrera

El jaciment de La Pedrera se situa al marge esquerre del riu Segre, al límit dels termes municipals de Termes i de Vallfogona de Balaguer (La Noguera, Lleida). El poblat i la necròpoli abracen un marc temporal que comprèn el Bronze final, la primera edat del ferro i la cultura ibero-ilergeta. La necròpoli se situa a uns 210 m de distància del poblat, rodejant-lo en forma de ventall [97].

Al 1958, el poblat fou destruït parcialment pels treballs de construcció d'un canal de riu i d'una central elèctrica. Els treballs d'anivellament del terreny van arrasar la major part de la necròpoli. En aquest moment, la intervenció arqueològica es va limitar a un reduït sondeig estratigràfic a l'àrea del poblat i a la recuperació dels aixovars de la necròpoli, el quals no varen ser publicats. Al 1968, en motiu de la construcció d'un magatzem, hom va excavar un nou sector de la necròpoli posat al descobert, resultats que tampoc foren publicats [98].

La necròpoli tindria quatre moments d'utilització: el primer correspon als segles X i IX aC, amb aixovars sense elements metàl.lics, el segon correspon al segle VIII i el tercer moment, que abraçaria els segles VII-VI aC, li corresponen la major part dels elements metàl.lics dels aixovars i les primeres urnes a torn. L'últim moment se situa en el segle V i tot el segle IV aC i comprèn els aixovars metàl·lics de ferro [99].

Al 1979, hom va dur a terme una nova campanya d'excavació de la zona del poblat amb la finalitat de delimitar la zona d'interès arqueològic i les seves possibilitats estratigràfiques en relació a l'estat actual de conservació del jaciment [100]. Els estrats I i II són els de cronologia més recent i hom els situa en l'horitzó ibèric antic de finals del segle VI/inicis del V aC, tot i no trobar-hi ceràmica a torn. Hom no hi ha documentat la fàcies ibero-ilergeta plena apareguda en el tall estratigràfic de J. Maluquer.

En les antigues excavacions del poblat, hom havia documentat uns nivells d'ocupació més recents. En l'estrat III hom hi documentava ceràmica d'importació de figures rojes i datava l'estrat en un segle IV aC avançat. L'estrat II, amb l'aparició de ceràmica campaniana A amb palmetes estampades, tindria una cronologia de segle III aC. Hom situava el moment final del poblat entre la fi del segle III i l'inici del II aC [101].

Encara que en l'excavació de 1979 hom no trobés una ocupació corresponent al període ibèric ple, aquesta apareix documentada en la campanya anterior. Per tant, potser caldria

---

97 GALLART; JUNYENT: 1989, p: 1-2. MUNILLA: 1987, p: 693.
98 GALLART; JUNYENT: 1989, p: 3-5. MUNILLA: 1987, p: 693-694.
99 MUNILLA: 1987, p: 694-695.
100 GALLART; JUNYENT: 1989, p: 5.
101 BLASCO; MALUQUER; MUÑOZ: 1960, p: 37-56 i 73-74.

fer nous esforços per a localitzar-la de nou i, així, conèixer millor el desenvolupament de la cultura ibero-ilergeta en aquest indret. Entre el material publicat, l'aplic de sítula de La Pedrera seria la peça més recent corresponent a la necròpoli. També seria, doncs, necessari dur a terme una nova investigació amb la finalitat de trobar el sector de la necròpoli corresponent al període d'utilització de la sítula i a l'últim moment d'ocupació del poblat. Creiem que la publicació de tot l'aixovar procedent de la necròpoli seria de gran utilitat per a conèixer millor el llarg període d'utilització de l'indret.

6. Les influències etrusques del poblat de Covalta (València)

6.1. Aplic de sítula

Fou localitzat abans del 1918 per I. Ballester qui dirigia les excavacions del jaciment en aquella època. En desconeixem la seva localització actual tot i que sabem que durant molt de temps estigué en mans del seu descobridor. Medeix uns 5 cm de dimensió màxima [102].

Es tracta d'una ansa de bronze amb dos orificis anulars i decorada per una palmeta retallada. En el seu interior i sota els orificis, trobem dues fines volutes i entremig dels orificis té una palmeta de cinc pètals (Làm. IL, 2). Seguint la interpretació de A. García Bellido, devia anar col.locada en la part exterior d'una gran sítula de bronze, fent joc simètric amb una altra de semblant. Els orificis sobresortirien de la vora del recipient per a enganxar-hi les anses[103].

El mateix A. García Bellido ja va posar en relació aquest aplic amb les sítules sud-itàliques en forma de campana, ja mencionades en l'estudi de l'aplic de La Pedrera, i datades entre el segle IV/III aC. Així, cal veure en la peça de Covalta, una simplificació dels aplics amb ornamentació de voluta entre els dos orificis i amb un ric motiu de palmeta en la part superior del cos, com és el cas de la sítula de Waldalgesheim mencionada anteriorment [104]. Com a altre exemple d'aquest tipus d'aplic, tenim un exemplar conservat a l'Antiquarium de Berlín adquirit a Roma [105]. Pel que fa a la cronologia cal situar també aquesta peça de Covalta d'influència itàlica cap al segle III aC.

La sítula és un recipient conegut en el món ibèric ja que el tenim força ben documentat en diferents punts de la península. A més dels aplics d'Ullastret i de La Pedrera estudiats en aquest treball, podem citar l'exemplar de El Cigarralejo (Murcia) i les imitacions en ceràmica d'aquesta forma en jaciments com El Puig (Alcoi). Al poblat de Sant Miquel de Liria (València), hom ha documentat un vas ceràmic amb la representació d'una sítula situat també

---

102 GARCÍA Y BELLIDO: 1948, vol.II, p: 109-110, làm. XLIII, 25. LLOBREGAT: 1982, p: 83.
103 GARCÍA Y BELLIDO: 1948, vol.II, p: 109-110.
104 RIIS: 1959, p: 24. ROLLEY: 1990, p: 371.
105 ZÜCHNER: 1938, p: 24, fig. 18.

dins del segle III aC. Segons V. Page del Pozo, l'adopció d'aquesta forma en el món ibèric ha pogut recollir una doble influència: d'una banda la tradició hallstàttica on la sítula de bronze va tenir una àmplia acceptació i de l'altra, la influència mediterrània com es demostra en els exemplars itàlics i d'influència itàlica [106].

6.2. El poblat de Covalta

El poblat ibèric de Covalta es troba situat dalt d'un promontori amb el mateix nom en la part septentrional de la Serra d'Agullent. La línia divisòria de les províncies de València i Alacant talla longitudinalment el jaciment [107]. El poblat està rodejat en gran part per una muralla de tres metres d'ample amb dues portes d'accés oposades, una a l'est i l'altre a l'oest. Hom hi ha localitzat unes 48 cases de planta rectangular amb les parets de pedra petita i mitjana a la base, així com dues cisternes que recullen l'aigua de la pluja a partir d'unes canalitzacions. En el sud-oest de l'altiplà trobem un petit jaciment mineral fèrric explotat en algun moment en temps passats, sense que en puguem ser més específics. La necròpoli no ha estat localitzada tot i les nombroses exploracions realitzades [108].

M.A. Vall de Pla ha realitzat un estudi de les importacions ceràmiques en el poblat, deixant les troballes de bronze per una publicació posterior. Les importacions àtiques de figures rojes es documenten en el poblat sobretot des de mitjans de segle V i fins a inicis de segle IV aC. La ceràmica de vernís negre localitzada és d'origen àtic, majoritàriament, tot i que també podia procedir d'altres tallers del Mediterrani com Sicília, la Magna Grècia o la Grècia continental i asiàtica [109].

Segons apunta la mateixa autora, en dies clars, des de Covalta podem veure l'illa d'Eivissa, fet que mostra la gran proximitat del jaciment amb aquest enclau púnic. Per tant, igual que en la resta de la costa llevantina, hem de considerar el comerç púnic com a via d'arribada de les importacions gregues tot i que tampoc hem de descartar del tot la presència de mercaders grecs en aquestes costes [110].

Cap a mitjans de segle III aC, s'inicia la fabricació i la difusió de la ceràmica campaniana A, però aquesta és inexistent a Covalta [111]. Hom situa en aquest moment les últimes importacions de ceràmiques de vernís negre i la fi de l'ocupació del poblat, tot i que no coneixem les causes del seu abandonament [112]. L'aplic de sítula analitzat s'hauria de situar, doncs, en aquest última fase d'ocupació, si bé seria interessant d'iniciar noves investigacions en el poblat per a conèixer millor les seves fases d'ocupació.

---

106 PAGE DEL POZO: 1984, p: 95-100.
107 VALL DE PLA: 1971, p: 18.
108 VALL DE PLA: 1971, p: 23-33.
109 VALL DE PLA: 1971, p: 181-182.
110 VALL DE PLA: 1971, p: 184-187.
111 VALL DE PLA: 1971, p: 183.
112 VALL DE PLA: 1971, p: 184-187.

7. Etrúria als segles IV/III aC.

7.1. La situació interna

Tot i els problemes exteriors que veurem més endavant, assistim a una reactivació de l'economia al llarg de tot aquest període. A Falerii, s'estableixen fàbriques de ceràmica figurada creades per ceramistes àtics i actives durant tot el segle IV i bona part del III aC, amb una activitat d'intercanvi en tota l'àrea umbro-sabina. Però la reactivació es fa més palesa a Tarquinia amb l'ocupació de tot el seu ampli territori mitjançant l'establiment d'autèntiques colònies. Assistim, doncs, a la reconstrucció del santuari empòric de Gravisca, a un paper creixent de la ciutat dins de la colònia corsa d'Alèria i al desenvolupament de fàbriques ceràmiques tarquineses en la segona meitat del segle IV aC [113]. Cal destacar també, durant aquest moment, el control de Tarquínia sobre la lliga etrusca i la seva voluntat de recuperar l'hegemonia etrusca en el mar Tirrè traduïda per un enfrontament amb Roma al 358 aC [114].

Pel que fa a les ciutats més al nord, tenim menys documentació referida a aquest moment, però sabem que Arezzo esdevé un gran centre productor de bronzes i que les importants fàbriques de ceràmica de Chiusi de la primera meitat del segle IV aC es traslladen a Volterra. Populònia segueix essent el centre tradicional de la siderúrgia tirrènica [115].

La represa general de les activitats artesanals etrusques s'ha de relacionar amb la instal.lació de ceramistes àtics en ciutats com Falerii i Caere. A diferència dels temps anteriors, els artesans etruscs es limiten a imitar i reproduir els models grecs, sense que poguem parlar de produccions ceràmiques i pictòriques originals i pròpies etrusques [116].

Paral.lelament, veiem també una reocupació del camp i la potenciació de la petita i mitjana propietat en polis meridionals com Tarquínia, Vulci o Falerii. És així com es forma una classe de propietaris de base no aristocràtica detentora del poder econòmic i polític que deixa com a testimoni de la seva importància uns grans i rics hipogeus, tal com documenten les tombes gentilícies de finals de segle V i de tot el segle IV ac de Caere, Tarquinia, Vulci, Chiusi, Perugia, Cortona o Volterra [117].

7.2. Les relacions exteriors

L'Etrúria del segle IV aC es veu marcada per l'avançada celta pel nord i per la pressió de Roma pel sud, i es veu privada dels seus dominis en l'àrea padana i en la Campània.

---

113 TORELLI: 1981, p: 218-219.
114 TORELLI: 1981, p: 222.
115 TORELLI: 1981, p: 220.
116 TORELLI: 1981, p: 248-249. PALLOTINO: 1984, p: 375-376.
117 TORELLI: 1981, p: 233-237. COLONNA: 1975, p: 18-19.

Hom situa entre finals del segle V i inicis del IV aC l'inici de les primeres invasions celtes a la Itàlia central amb una sèrie de moviments ràpids i encalçants. Un cop destruïda l'Etrúria padana, els celtes fan una incursió fins a Roma i l'incendien. A partir de mitjans del segle IV aC, els celtes ocupen gran part de l'Etrúria padana [118].

El tirà Dionís de Siracusa duu a terme una sèrie d'incursions a l'Adriàtic per a controlar el canal d'Otranto i les rutes comercials de l'Adriàtic. Cap a mitjans de segle IV aC, Spina veu com s'interromp el seu comerç amb Atenes i es tradueix amb una aturada de les importacions de ceràmica àtica. Llavors, la ciutat opta per potenciar l'antiga ruta transapenínica que durant el segle V aC funcionava per a l'importació de metalls procedents de les zones mineres de l'Etrúria septentrional [119]. Spina seria, doncs, un dels pocs punts etruscs que sobreviurien a la celtització de l'àrea padana [120].

Paral.lelament, Dionís de Siracusa duu a terme una política d'expansió cap a tota l'illa de Sicília, la Península Itàlica i l'Adriàtic. És així com totes les antigues colònies gregues d'Itàlia passen a la seva hegemonia i s'aventura a l'Adriàtic fundant colònies com Issa i Lissos. És en aquest marc que hem de situar la seva expedició naval contra les costes d'Etrúria i el saqueig del port de Pyrgi i del seu santuari al 384 aC. Aquesta operació podria fer part d'un pla més ampli de conquesta de tota la zona minera etrusca i corsa i rodejant, així, Etrúria pel Tirrè i per l'Adriàtic [121]. Tot i això, la pressió siracusana es va atenuant al llarg del segle IV aC, traduint-se per una aliança etrusco-siracusana davant de la pressió cartaginesa en l'estrusquitzada illa de Còrsega. Aquesta pressió serà un dels motius que desencadenaran el tercer tractat romano-cartaginès [122].

A la Campània, els etruscs s'enfronten amb els samnites que deixen les muntanyes per a instal.lar-se a la plana amb unes condicions de vida més favorables. Els samnites poden haver trobat suport en d'altres elements ètnics locals que, a la segona meitat del segle V aC, tots plegats són prou forts per a substituir el règim etrusc per un estat campà, i deixa d'existir, doncs, el domini etrusc de la Campània [123].

D'altra banda, els conflictes que enfronten Veio i Roma des de la primera meitat del segle V aC acaben amb una victòria romana i amb la caiguda de Veio i del seu territori sota el seu poder cap al 396 aC, essent la primera ciutat etrusca en perdre la seva independència [124]. Aquest fet alarma l'Etrúria sencera que, cap al 358 aC, decreta una guerra general contra Roma amb Tarquínia al capdavant i amb la voluntat de recuperar l'hegemonia del passat. Però al 351

---

118 PALLOTINO: 1984, p: 212-222.
119 CRISTOFANI: 1983, p: 102-103.
120 PALLOTINO: 1984, p: 223.
121 PALLOTINO: 1984, p: 234-236. CRISTOFANI: 1983, p: 102.
122 PALLOTINO: 1984, p: 239.
123 PALLOTINO: 1984, p: 213-215.
124 PALLOTINO: 1984, p: 227-231.

aC, aquesta guerra es tanca amb una treva de quaranta anys, sense vençuts ni vencedors, però sense poder eliminar l'amenaça romana a les ciutats etrusques [125].

En el cas de Caere, les relacions amb Roma no han estat sempre tenses sinó ben al contrari. Ja al segle VII aC, en els aixovars lacis trobàvem produccions ceretanes i, en especial, el tant característic bucchero nero. Les bones relacions de Caere amb tot el sud li proporcionen també un contacte més estret amb la Campània etrusca. Segons M.Grant, l'amistat romano-ceretana és tal que aquests es varen mostrar indiferents davant de la caiguda de Veio en mans romanes [126]. Al 353 aC, Caere rep el dret polític de *civitas sine suffragio* i s'assegura amb Roma un territori on intercanviar els seus productes [127]. És més, podríem pensar que l'ajuda ceretana a Roma contra les incursions gregues d'inicis de segle IV aC es tradueix per la participació d'aquesta ciutat etrusca en l'intent frustrat d'instal.lar colònies romanes a Sardenya (378-377 aC) i a Còrsega (357-354 aC) [128]. Tot i això, veient el poder creixent de Roma i tement per la seva autèntica independència, Caere es defineix pel costat etrusc en la guerra contra Roma.

En el segle anterior, hem vist com Còrsega era un punt de referència en les relacions comercials del Mediterrani occidental, sobretot pel que fa a la ceràmica àtica. Però des de finals del segle V i durant la primera meitat del segle IV aC, les importacions àtiques a les illa comencen a disminuir, fet que potser s'hauria de relacionar amb l'expedició de Dionís de Siracusa contra Pyrgi i Caere al 384 aC. A mitjans de segle, constatem una sèrie de canvis més importants. Alèria és envaïda de productes itàlics, tant de produccions falisques i ceretanes com de campanianes (del Taller de les *Petites Estampilles*) i lacials. Les importacions púniques es mantenen a l'illa, però tot fa pensar que després del tractat romano-cartaginès del 348 aC, l'illa queda dins l'esfera econòmica de l'Itàlia central i meridional [129].

Però a partir de finals del segle IV i d'inicis del segle III aC, una sèrie d'elements marquen la fi de les llibertats etrusques. D'una banda, tot i el tercer tractat romano-cartaginès del 306 aC que encara fixava Còrsega com una zona neutral entre les dues potències, la colònia d'Alèria es veu envaïda completament de productes romans acompanyats d'un bon nombre d'inscripcinos llatines [130]. Però l'illa no perd el seu paper estratègic en les rutes mediterrànies centro-occidentals tot i la conquesta romana del 259 aC [131]. Al 311 aC, assistim a un nou enfrontament etrusco-romà i en són aquest cop protagonistes les ciutats del nord d'Etrúria. Al 295 aC, una coalició de tots els pobles itàlics, entre els quals comptem els etruscs, els umbres, els samnites i els gals, s'enfronta sense èxit contra la gran potència llatina. Al 294 aC, Roselle és conquerida pels romans. Al 283 aC, la batalla del llac Valdimone significa una nova derrota

---

125 PALLOTINO: 1984, p: 237.
126 GRANT: 1982, p: 210-211.
127 TORELLI: 1981, p: 220.
128 GRANT: 1982, p: 211.
129 JEHASSE; JEHASSE: 1979, p: 342-347. JEHASSE; JEHASSE: 1989, p: 382-383.
130 TORELLI: 1981, p: 252.
131 JEHASSE; JEHASSE: 1979, p: 347.

etrusca i marca l'inici de la caiguda de les ciutats etrusques en mans romanes: Tarquínia al 281 aC, Caere al 280 aC, Volsinii al 265 aC. Al 264 aC, el santuari federal etrusc és destruit marcant així la dissolució de la lliga etrusca i la pèrdua de la seva independència [132].

A partir de la segona meitat del segle III aC, assistim a una reestructuració del territori amb la creació de noves colònies llatines marítimes en tot l'antic territori etrusc. Tot i això, les ciutats d'Etrúria septentrional com Volterra, Chiusi, Perugia, Cortona o Arezzo mantenen amb Roma una aliança que els permet una certa autonomia encara durant un cert temps [133]. La conquesta romana no significa la desaparició de l'etrusquicitat d'un dia per l'altre, sinó que les antigues ciutats etrusques mantenen encara durant un cert temps les tradicions i els costums que els són propis, almenys fins al segle II aC. No és fins al segle I aC, després de la concessió de la ciutadania romana i en motiu de l'estructuració administrativa d'Itàlia a l'inici de l'època imperial, que es produeix de manera més intensa la integració d'Etrúria dins de la romanitat [134].

8. Eivissa als segles IV/III aC.

8.1. La situació interna

Durant els segles IV/III aC, Eivissa es desenvolupa seguint la situació socio-econòmica creada en el període anterior. Des de la primera meitat del segle IV aC, la distribució de les necròpolis en l'àmbit rural ens indica la presència humana massiva en tota l'illa. A partir d'aquest moment, el creixement econòmic de l'illa és constant. La ciutat d'Eivissa es beneficia de la producció agrícola i ramadera de les zones rurals de l'illa. Les fonts històriques parlen de la famosa ramaderia ovina eivissenca (Diodor V, 16, 2). Entre els productes agrícoles, podem compta-hi també el vi i l'oli, productes exportats amb àmfores ebusitanes. Pel que fa a les activitats artesanals de l'illa, cal tenir present la producció de llana i també de terrissa, tal com demostren els retrobaments de forns ceràmics en ambient rural. No tenim cap prova de les explotacions salines eivissenques d'època púnica, però podríem apuntar-ho com a activitat possible [135]. És també en aquest moment que s'inicia l'encunyació de moneda ebusitana, tot i que al segle III aC a penes circula fora de l'illa.

La ciutat d'Eivissa es beneficia de tota aquesta producció rural i actua com a centre redistribuïdor d'aquestes mercaderies i d'altres de les més diverses procedències, participant així dels principals corrents comercials del Mediterrani occidental. D'aquesta manera, la ciutat i el camp s'uneixen i es complementen creant una economia on els productes

---

132 TORELLI: 1981, p: 251-256. PALLOTINO: 1984, p: 240-241.
133 PALLOTINO: 1984, p: 245-248.
134 PALLOTINO: 1984, p: 250-255. TORELLI: 273-275.
135 GÓMEZ BELLARD: 1986, p: 186-191.

artesanals i els agrícola-ramaders formen la base d'un període de prosperitat que només es veurà truncat per l'intervenció romana [136].

Eivissa és, en aquests moments, un dels principals centres urbans del Mediterrani occidental. Segons càlculs basats en enterraments de Puig des Molins, hom pensa que la ciutat estaria habitada per unes cinc o sis mil persones. El nombre d'habitants en l'àmbit rural és, ara per ara, més difícil de quantificar [137]. Pel que fa a la producció artesanal, a partir del 400 aC, apareixen nous tipus ceràmics i amfòrics com les PE 13 i, a partir de la segona meitat del IV aC, les PE 14 i PE 22 [138], i en desapareixen d'altres com les Eb1, Eb2, Eb23, Eb64. Entre la segona meitat del segle IV i l'inici del III aC, la coroplàstica ebusitana agafa una marcada influència siciliota [139].

El registre arqueològic eivissenc ha donat fins ara molt poca informació sobre el segle III aC. Durant els dos primers terços, les àmfores PE 15 i PE 22 mantenen el flux comercial d'Eivissa cap a l'exterior, tal com documenta el peci menorquí de Binisafuller. Durant la segona Guerra Púnica, seguim trobant produccions ebusitanes en la costa catalana. Al 217 aC, arriba una flota romana i saqueja l'illa. Al 205 aC, hi desembarca una de cartaginesos sota el comandament de l'almirall Magó, germà d'Anníbal, a qui Eivissa forneix d'homes i armes. Malgrat la guerra, Eivissa sembla mantenir el seu potencial econòmic i els seus intercanvis amb l'exterior continuen fins a l'últim quart del segle II aC en que documentem un retrocés de l'economia ebusitana [140].

8.2. El comerç marítim

Els contactes ebusitans amb l'illa de Mallorca iniciats en el segle anterior comencen a regularitzar-se i a intensificar-se en el segle IV aC, i es tradueixen per una ocupació definitiva de l'illot de Na Guardis al sud de l'illa, com a principal focus d'activitat púnica a Mallorca. Des d'aquí es crearan nous centres costaners que facilitaran el contacte amb els indígenes de l'interior, com és el cas de Es Trenc (al costat de Na Guardis), Sales (Calvià), i Na Galera (Palma) [141].

A l'illot de Na Guardis hom ha documentat una sèrie d'estructures portuàries al nord de l'illa i dos recintes defensius que agrupen construccions com magatzems de mercaderies, unes dependències dedicades probablement a algun treball artesanal i un centre metal.lúrgic de transformació del ferro [142]. Tot i constituir un assentament modest, V.M.

---

136 GÓMEZ BELLARD: 1986, p: 191.
137 COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 337.
138 RAMON: 1995, p: 64-73.
139 COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 377-338.
140 COSTA; FERNÁNDEZ: 1992, p: 340-344.
141 GUERRERO AYUSO: 1985, p: 68.
142 GUERRERO AYUSO: 1991, p: 924-925.

Guerrero Ayuso defensa el seu paper de *port of trade*: un lloc políticament neutre que garantiria l'abastiment continu de productes procedents del comerç llunyà, situat en la perifèria del sistema econòmic i que constitueix el punt de trobada de la cultura urbana ebusitana amb els comerciants especialitzats i la població indígena talaiòtica. D'aquesta manera, Na Guardis seria un centre redistribuïdor fora d'Eivissa de mercaderies ebusitanes i de productes vinguts del Nord d'Àfrica, de Sicília i, en menor quantitat, ibèrics, massaliotes o emporitans [143].

Pel que fa a la costa de la Península Ibèrica, a partir de mitjans del segle IV aC, l'expansió de les àmfores PE 14 reflecteix un creixement del comerç ebusità des de Múrcia fins al nord de Catalunya. Les troballes d'aquest tipus d'àmfora en tota aquesta franja costanera augmenten dia a dia, i són ja presents de forma notable en punts com Ullastret o Empúries. La difusió de les produccions amfòriques PE 22 és important tot i que aquest tipus perdura fins al segle III aC. És doncs a partir del 350 aC que podem parlar d'una important projecció comercial ebusitana. El retrobament de pecis com el del Sec i el de Benisafuller respon a la navegació de mercaders púnics del Mediterrani central cap a la Península Ibèrica amb finalitats comercials. El carregament complex del vaixell del Sec, datat cap al segon quart del segle IV aC i compost majoritàriament per productes d'origen o de fabricació grega (àtica, magno-grega, siciliota), podria ser reunit en una àrea com Sicília o Cartago i comercialitzat en les costes ibèriques. Així, serien tant els mercaders del Mediterrani central com els ebusitans els encarregats d'exportar productes púnics, itàlics i grecs (tant de l'Egeu com de la Magna Grècia i Sicília) a la Península Ibèrica [144].

En la zona de l'Ebre, trobem testimonis d'un comerç púnic amb la presència d'àmfores PE 14 en els nivells ibèrics del Puig de la Nau (Benicarló), de La Punta d'Orleyl i a la Punta de la Vall d'Uxó [145]. A la Moleta del Remei, en l'horitzó ibèric ple, també se n'han documentat amb una cronologia d'inicis de segle IV aC, si bé es fa difícil de dir si varen ser portades directament per mercaders púnics o bé si fou Empúries la intermediària [146]. Entre altres jaciments que, en nivells de segle IV aC presenten àmfores ebusitanes en quantitats importants, podem citar el poblat ibèric de Montjuic (Barcelona), el de Tarragona, la Penya del Moro (Sant Just Desvern) on els envasos púnics, tot i ser escassos, predominen sobre la resta de productes amfòrics importats [147]. Les excavacions recents en el poblat d'Alorda Park han mostrat el paper essencial del comerç púnic ebusità durant els segles IV/III aC, reflectit tant amb una presència majoritària d'àmfores púniques, sobretot ebusitanes, com amb la documentació d'altres materials ceràmics també de producció púnica, però d'origen centremediterrani. Les àmfores i ceràmiques massaliotes, fruit d'un comerç amb Empúries, si bé arriben amb

---

143 GUERRERO AYUSO: 1991, p: 925.
144 RAMON: 1991, p: 147-148. ARRIBAS et alii: 1987, p: 654-655. RAMON: 1995, p: 36-73.
145 OLIVER: 1991, p: 1095 i 1101.
146 GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 233.
147 SANMARTÍ, J.: 1991, p: 125. BARBERÀ; MORRAL; SANMARTÍ: 1977, p: 10. BARBERÀ; SANMARTÍ: 1982, p: 24 i 119-120.

regularitat i són relativament importants, tenen un paper secundari en relació amb les produccions púniques [148].

D'altra banda, l'expansió comercial púnica en les costes ibèriques és tant important que hom creu en la implantació de terrisseries en indrets com Adarró, on hom ha posat al descobert les restes de tres forns probablement dedicats a la producció ceràmica. La troballa d'àmfores que recorden a les PE 14 tardanes i els PE 15 fa pensar en aquesta instal.lació ibèrica com a centre de fabricació d'àmfores d'imitació ebusitanes [149]. Així mateix, el descobriment en les últimes campanyes d'excavació a Empúries d'un dipòsit de la segona meitat o del tercer quart del segle IV aC on, a més de moltes àmfores gregues, n'hi ha de tipus que recorden les ebusitanes, fa que J. Ramon apunti la possiblitat d'una fabricació d'àmfores d'imitació ebusitana en la mateixa ciutat grega. Però, aquesta hipòtesi encara s'ha de comprovar[150].

Al segle III aC, els envasos púnics segueixen predominant en la costa catalana en els jaciments ja citats així com en d'altres entre els quals podem citar el recinte fortificat del Puig Castellet (Lloret de Mar, La Selva) o el Turó del Vent (Llinars del Vallès, Vallès Oriental). Eivissa conserva, doncs, el seu domini comercial en el Mediterrani occidental. En aquest sentit, podem destacar la presència d'un gran nombre d'àmfores ibèriques de boca plana localitzades en la mateixa Cartago. També podem atribuir als mercaders púnics un important paper en la distribució de ceràmiques fines produïdes en ambients grecs o hel·lenitzats i de les àmfores greco-itàliques que tant podien arribar a partir del Mediterrani nord-occidental com a través del comerç púnic [151].

9. La influència emporitana en el territori peninsular

Al 1978, E. Ripoll i E. Sanmartí qualificaven el segle IV aC com "l'edat d'or" del comerç grec a la Península Ibèrica davant de la quantitat d'importacions gregues localitzades en els jaciments ibèrics [152]. Encara que la ciutat produís en el seu sector sud el gra necessari per a la seva subsistència, el rerepaís ibèric duu a terme un procés d'explotació agrària del territori produint un excedent cerealístic que serà exportat a ultramar mitjançant l'intermediari emporità[153]. Aquest és el cas de Mas Castellar de Pontós on es documenta un camp de sitges amb una cronologia de segles IV/III aC fonamentalment [154]. Altres camps de sitjes documentats són els de Peralada, Creixell, Ullastret o Ermedàs, tots ells a l'Empordà, i els de Montjuic o el

148 POU; SANMARTÍ; SANTACANA: 1993, p: 191. SANMARTÍ, J.: 1990, p: 176.
149 RAMON: 1991, p: 80-81 i 149. RAMON: 1995, p: 44.
150 RAMON: 1991, p: 72 i 149. RAMON: 1995, p: 39.
151 SANMARTÍ: 1991, p: 127. RAMON: 1991, p: 151-152.
152 RIPOLL; SANMARTÍ: 1978, p: 36.
153 SANMARTÍ: 1993, p: 93.
154 PONS: 1993, p: 111-113. PONS et alii: 1993, p: 321 i 324-327.

Pla de les sitges a més dels recintes interpretats com a dipòsits de cereals dins de poblats com Tornabous i Mas Boscà [155].

Cal relacionar aquest augment de la producció ceralística amb la introducció per part de l'element forà d'una sèrie de tècniques que propicien aquest desenvolupament. Es tracta d'instruments agrícoles de ferro localitzats en nombrosos jaciments ibèrics d'arreu de Catalunya que desplaçarien els objectes fabricats amb altres metalls com el bronze o el plom comportant una millora tecnològica i una sèrie de canvis en el terreny econòmico-social i, en particular, en el treball de camp [156].

D'aquesta manera, al mateix temps que el territori ibèric produeix en quantitat un element de comerç necessitat en tota la conca mediterrània, aquest es constitueix com a mercat per a la comercialització de productes grecs [157]. Paral.lelament a la producció d'un excedent cerealístic, veiem doncs estendre's de forma important els productes ceràmics àtics tant en jaciments costaners com en punts de l'interior, seguint les quatre rutes principals de comunicació: la línia costanera mediterrània i el curs del rius Ter, Llobregat-Cardoner i Ebre-Segre [158], seguint la línia que ja haviem apuntat en el capítol anterior.

Des d'inicis del segle IV aC, trobem a la comarca d'Osona una sèrie d'assentaments fortificats i planificats en clara relació amb les vies de penetració i els recursos naturals. El poblat de l'Esquerda (Roda de Ter) es troba situat en una península allargada, en el darrer meandre del Ter abans d'entrar a Les Guilleries, amb una posició privilegiada per a controlar i defensar el territori circumdant. El període ibèric ple es presenta en forma d'autèntic *oppidum* emmurallat fruit d'una planificació urbanística del conjunt del poblat, ja que aquest jaciment és un punt de pas obligat en seguir el riu Ter. Els camins que el voregen, comuniquen la comarca d'Osona i, en particular, la plana de Vic, un gran potencial agrícola, amb les comarques gironines i empordaneses, fortament hel.lenitzades [159]. La fortificació ibèrica del Turó del Mongrò té unes defenses impressionants, d'entre les quals destaquen les de finals de segle V/inicis de segle IV aC, que es poden relacionar amb les de tipus grec com ara les d'Empúries. El paper d'aquest enclau seria especialment important com a refugi en els moments de perill, i tenien possiblement una xarxa de punts de vigilància per a suplir la seva manca de visibilitat. En nivells de segle IV aC hi trobem una presència abundant de ceràmiques àtiques de figures roges i de vernís negre totalment relacionables amb les importacions gregues localitzades en l'àrea emporitana [160].

Per tant, veiem com en tot el segle IV aC, l'arqueologia mostra una relació d'aquestes terres interiors amb la zona empordanesa, no només per la quantitat de ceràmica localitzada, sinó també pels paral·lelismes que podem trobar entre les fortificacions indígenes i

---

155 PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 21.
156 SANAHUJA: 1971b, p: 61-110. PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 20.
157 PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 20.
158 PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 20. GRACIA: 1986, p: 15-16.
159 ROCAFIGUERA: 1991, p: 309-314. MOLAS: 1993, p: 135-136.
160 MOLIST; ROVIRA: 1991, p: 249-264.

les gregues tal com també es dóna en altres indrets de Catalunya, segons veurem més endavant. Segons M.Rocafiguera, la necessitat de productes cerealístics per part d'Empúries i de Roses fa que àrees planes i fèrtils com Osona, participin de les influències gregues i entrin dins de l'horitzó de l'iberització [161].

En la zona de l'Ebre, les influències gregues es manifesten també amb la presència de ceràmica àtica en jaciments com El Puig de la Misericòrdia, El Puig de la Nau, la Punta d'Orleyl, Sant Josep, Vinarragell o El Castell d'Almenara entre d'altres. La zona viu un moment de gran eclosió poblacional i documentem els assentaments situats estratègicament en les vies de comunicació entre la costa i les valls de l'interior, i trobem també fortificacions, de major o menor importància, en molts d'aquests poblats [162], que segueixen la mateixa línia del segle anterior.

Al poblat de La Moleta del Remei, les importacions àtiques de figures roges i de vernís negre es fan paleses sobretot entre finals del segle V i el primer quart del IV aC. En el període ibèric ple, el poblat veu desenvolupar una planificació urbanística amb una xarxa pseudohipodàmica i un sistema defensiu que inclou elements de clara influència grega que ens permet relacionar aquesta muralla amb la del Castellet de Banyoles de Tivissa, amb la d'Ullastret, la de Burriac (Cabrera de Mar) a més de la d'Empúries. L'activitat agrària de la Moleta es documentaria, des de finals del segle V aC, a partir dels anomenats "edificis singulars" destinats a l'emmagatzement de cereals, i participa així també de l'intercanvi del seu excedent cerealístic amb l'element grec emporità [163], tal com hem vist en el capítol anterior.

D'altra banda, en tota l'àrea de l'Ebre som testimonis també d'un desenvolupament i d'una planificació urbanística en diversos poblats com El Castellet de Banyoles (Tivissa), Sant Miquel de Vinebre, Coll del Som, Ascó o Flix [164]. Igualment, l'àrea ilergeta ha proporcionat importacions gregues de figures rojes i de vernís negre al mateix moment que documentem una reestructuració urbanística amb l'aparició de nous poblats, un traçat hipodàmic, carrers enllosats i serveis comunals amb cisternes i desaigües tal com veiem a Roques de Sant Formatge (Seròs, Segrià), Jebut (Soses, Segrià), el Molí d'Espígol (Tornabous) [165]. El mateix s'esdevé al poblat de Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues) on les fases III i IV corresponents als 425-390/375 aC i 390/375-350 aC respectivament, testimonien aquesta participació al comerç amb l'element forà tal com documenten les importacions àtiques i una remodelació urbanística del poblat a inicis de segle IV aC [166]. Tots aquests canvis s'han d'interpretar com un esforç per a controlar el comerç que segueix el curs del riu Ebre.

---

161 ROCAFIGUERA: 1995, p; 155-156.
162 GUSI; OLIVER: 1987, p: 107-108.
163 GRACIA : 1986, p: 18. GRACIA; MUNILLA; PALLARÉS: 1987, p: 21-22. GRACIA; MUNILLA; PALLARÉS: 1988, p: 21-74. GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 230-231. GRACIA (en premsa).
164 GRACIA; MUNILLA; PALLARÉS: 1986, p: 127.
165 JUNYENT: 1987, p: 61-62.
166 GARCÉS et alii: 1993, p: 45.

Però la influència grega a Catalunya es tradueix també per la introducció d'un culte agrari a Demèter, tal com mostra el motlle localitzat a Roses, mencionat anteriorment, i altres elements com pebeters i antefixes amb representació de la deessa en indrets com Empúries, Ullastret, Mas Castellà de Pontós, Puig Castellar [167]. Cal mencionar especialment el dipòsit del Bordisal de Camarles (Baix Ebre) amb unes 50 estatuetes femenines representant la deessa i interpretat com a ex-vots per a ser distribuïts a la zona. Aquest nou culte introduït a l'àrea de l'Ebre i a tot Catalunya, que podria provenir de la zona siciliota i de la Magna Grècia, estaria en relació amb la introducció de noves tècniques agrícoles i, potser també, de noves espècies cultivables. El desenvolupament del culte a Demèter és un testimoni més del grau de penetració hel·lena a Catalunya [168].

Ens sembla d'especial interès esmentar la localització d'un edifici sacre a Mas Castellar de Pontós, datat entre els segles IV i II aC, amb una planta que presenta paral·lels amb els santuaris de Gravisca (el port de Tarquínia) i de Morgantina (Sicília) [169]. Al seu interior, la identificació dins d'una sitja emprada com a *bóthros*, prop de les restes d'un altar, d'un cap femení de terracota, amb paral·lels també a l'àrea magno-grega i siciliota, juntament amb un bon conjunt d'eines agrícoles, fa pensar en un culte relacionat amb el cicle de Demèter i Core-Perséfone [170]. Els seus investigadors relacionen aquests elements així com el conjunt de sis terracotes amb el cap de Demèter procedents d'una sitja descoberta ja fa uns quants anys [171] amb un santuari extraurbà protector de les collites i que dependria d'Empúries i/o de Roses. La seva construcció tindria la finalitat d'establir lligams regulars de caràcter econòmic amb la població local (organització d'un mercat), però seria alhora un vehicle d'aculturació a partir del comerç i dels sincretismes religiosos [172].

La ceràmica àtica continua arribant al sud de la Península Ibèrica almenys fins a mitjans de segle IV, però és l'últim quart del segle V i el primer quart del IV aC el període de màxima intensitat, tal com documenten els retrobaments de jaciments com Màlaga o Càstulo[173]. Segons J. Gran Aymerich, Màlaga jugaria un paper important com a relleu marítim, però també com a factoria de redistribució en aquesta primera fase púnica de la ciutat. Ja no hem de pensar en un comerç lliure a la zona com el del segle VI aC, sinó en un comerç controlat i responent a unes necessitats precises, segons testimonien les importacions de vernís negre àtics molts estandaritzades de la mateixa Màlaga i de centres de l'interior com ara Càstulo [174].

D'altra banda, hem vist com creix el comerç ebusità al llarg de la costa ibèrica, sobretot a partir de mitjans de segle IV aC, essent les àmfores i ceràmiques púniques les

---

167 PALLARÉS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 22. GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 231.
168 GRACIA; MUNILLA; PALLARÉS: 1986, p: 123-149.
169 ADROHER; PONS, RUIZ DE ARBULO: 1993, p: 46-49.
170 ADROHER; PONS, RUIZ DE ARBULO: 1993, p: 50-55.
171 ADROHER; PONS, RUIZ DE ARBULO: 1993, p: 60.
172 ADROHER; PONS, RUIZ DE ARBULO: 1993, p: 66-69.
173 GRAN AYMERICH: 1988, p: 201-221. GRAN AYMERICH: 1989, p: 169-178. SANCHEZ FERNÁNDEZ: 1989, p: 161-168.
174 GRAN-AYMERICH: 1989, p: 174.

importacions més nombroses. Tal com apunten J.Sanmartí i J.Santacana, no hem de pensar en l'existència d'un sol corrent comercial ni en la delimitació clara d'àrees d'influència tancades i impermeables, però sí que hem de considerar la possibilitat d'un intermediari ebusità en la distribució dels productes àtics a la costa ibèrica [175]. Per tant, tal com apunten J.Fernández Jurado, P.Cabrera Bonet [176] i E.Sanmartí [177], la influència emporitana en el comerç de vasos àtics en el sud de la Península Ibèrica i, en especial, a la zona de Huelva, podria tenir Eivissa com a intermediària.

Ens sembla interessant mencionar el descobriment a Empúries d'un dipòsit ceràmic durant unes excavacions en el sector nord de l'*Asklepeion* realitzades al 1988 (88-N3-6200). Entre el material localitzat, podem destacar àmfora massaliota, coríntia, púnico-ebusitana (PE-14) i d'altres del Mediterrani central, àmfora ibèrica i ceràmica àtica de figures roges tardana i de vernís negre [178]. És important mencionar la presència de diversos fragments d'una àmfora magno-grega fabricada, probablement, a la colònia lòcria de Locri Epizefiri [179]. Hom data aquest dipòsit cap al segon quart avançat del segle IV aC, en un moment en què els vasos àtics de qualitat ja han estat substituïts per produccions més tardanes. Cal destacar la similitud del dipòsit emporità amb part del carregament del vaixell del Sec, fet que confirma la cronologia del dipòsit i les relacions existents entre la Magna Grècia i la Península Ibèrica en aquest moment. Empúries és, doncs, un dels ports tocats per vaixells com el del Sec conduïts per mercaders d'origen púnic [180]. La relació d'Empúries amb l'òrbita d'influència cartaginesa, a través d'Eivisssa, segueix la línia dels intercanvis comercials iniciats durant el segle V aC, a partir de l'auge comercial de l'illa i de la influència centro-mediterrània, especialment siciliota i magno-grega [181].

Així, seguint la línia iniciada al llarg dels segles VI i V aC, durant tot el segle IV i fins la primera meitat del III aC, l'economia de la zona catalana es basa en la producció massiva de cereals sota control emporità i en el comerç d'intercanvi de vaixelles de qualitat, si bé des de la segona meitat del segle IV aC, les importacions àtiques són substituïdes per produccions de la Magna Grècia i Sicília i per les primeres produccions locals de l'àrea de Catalunya i el Llenguadoc-Rosselló [182]. D'altra banda, segons el tractat romano-cartaginès del 348 aC, el Mediterrani nord-occidental quedaria sota influència lacial, essent Roma la nova receptora del cereal ibèric, tal com mostra la introducció i difusió de les produccions del taller de les *Petites Estampilles* [183].

---

175 SANMARTÍ; SANTACANA: 1987, p: 33 i 35.
176 CABRERA BONET; FERNÁNDEZ JURADO: 1989, p: 149-159.
177 A.A.V.V.: 1989, intervenció de E.Sanmartí p: 192
178 SANMARTÍ et alii: 1995, p: 32-42.
179 SANMARTÍ et alii: 1995, p: 33-34.
180 SANMARTÍ et alii: 1995, p: 43-45.
181 SANMARTÍ et alii: 1995, p: 46. Vegeu l'apartat referent a Eivissa al segle V aC en el capítol anterior.
182 PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 22-23. GRACIA; MUNILLA: 1993, p: 241-250. GRACIA: (en premsa).
183 PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 25.

El segle III aC es presenta com un període inestable a causa de la creixent expansió de Roma, dels seus enfrontaments amb el món púnic i de la pèrdua de poder d'Empúries [184]. A la comarca d'Osona, l'incendi de poblats com l'Esquerda o el Turó del Montgròs s'han de relacionar amb les inestabilitats arrel de la segona Guerra Púnica i del desembarcament dels romans a Empúries [185]. Recordem que és a l'últim terç del segle III aC quan la muralla d'Empúries és reforçada amb un segon mur. Per tant, podem dir que a partir del 200 aC, les àmfores i les ceràmiques comunes i fines itàliques són els nous productes que envaeixen els nostres jaciments [186].

10. Les importacions etrusques dels segles IV/III aC en el seu probable context històric

La represa econòmica d'Etrúria fa que trobem de nou importacions d'aquesta procedència a les nostres terres. Però, ara, en relació amb els segles anteriors, tot s'emmarca dins un context molt diferent. D'una banda, constatem com aquestes importacions es concentren entre la segona meitat del segle IV i inicis del III aC. Tal com hem vist, durant la primera meitat del segle IV aC, Etrúria viu encara un moment difícil en les seves relacions exteriors sobretot degut a les pressions celtes pel nord i a les siracussanes pel Tirrè i l'Adriàtic. No és fins a mitjans del segle IV aC que els tallers ceràmics comencen a produir de nou amb força i de manera regular. D'altra banda, la ciutat del centre d'Itàlia que viu una clara fase d'expansió en aquest moment és Roma. A partir de la segona meitat del segle IV aC, els tractats romano-cartaginesos dibuixen una àrea d'influència lacial en aquelles zones abans protagonistes de relacions comercials, directes o indirectes, amb Etrúria com és el cas d'Alèria, de l'Empordà i de tot el Mediterrani nord occidental en general, tal com mostra la difusió del taller de les *Petites Estampilles* [187].

El creixent poder polític i econòmic de Roma i les bones relacions amb Caere fa que aquesta ciutat lacial sigui la responsable de les exportacions ceretanes arreu del Mediterrani[188]. Tot i que en la segona meitat del segle IV aC les ciutats etrusques conserven encara la seva independència política, el seu desenvolupament econòmic està cada cop més lligat als interessos romans. Per tant, tal com afirmen F.Gracia i G.Munilla, els elements d'intercanvi del comerç romà dels segles IV/III aC a Catalunya s'han de buscar en les produccions metalúrgiques de la zona etrusca sota control econòmic i polític de la ciutat des de finals del

184 MARCET; SANMARTÍ: 1989, p: 24-26. ROCAFIGUERA: 1995, p: 156-159. PALLARÈS; GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 23.
185 ROCAFIGUERA: 1991, p: 309-314. MOLIST; ROVIRA: 1991, p: 259-260.
186 SANMARTÍ; SANTACANA: 1987, p: 34.
187 PIANU: 1985, p: 78-81.
188 PIANU: 1985, p: 82.

segle IV aC [189]. Creiem que les produccions ceràmiques etrusques documentades en el nostre país en aquest mateix moment s'han d'inserir també en aquest mateix context comercial.

Pel que fa als elements de producció i d'influència sud-itàlica en les nostres terres al segle IV aC, cal tenir present el comerç púnic segons en podem despendre del peci del Sec (Calvià, Mallorca). En efecte, veiem com un dels elements que transporta aquest vaixell és un lot important de calders i sítules de bronze de fabricació sud-itàlica. Tot i el mal estat de conservació, algunes d'aquestes sítules recorden els prototipus a partir dels quals s'inspiren els exemplars de Covalta i de La Pedrera, sobretot pel que fa al tipus d'aplic i de vora, ja que és aquesta part l'única conservada en els exemplars localitzats a El Sec [190]. A més d'aquestes mercaderies, el vaixell també transportava un lot abundant de ceràmica àtica de figures roges i de vernís negre, àmfores púniques i siciliotes i d'altres procedents de diferents indrets del mar Egeu. El material àtic del Sec correspon als tipus documentats al nord d'Àfrica i a Cartago, a Sicília, a Còrsega i Eivisssa en el primer quart del segle IV aC. Per aquests motius, els investigadors es divideixen entre els que veuen com a principals agents d'aquest comerç els grecs i els que es decanten pels cartaginesos. Els investigadors d'aques peci apunten la possibilitat que un vaixell púnic carregués a Atenes i, un cop retornat a Cartago, iniciés la redistribució dels productes pel Mediterrani occidental. Els grafits grecs i púnics marcats en certes ceràmiques gregues s'explicarien per un doble control dels productes: primer a Atenes i, més tard, a Cartago en el moment de ser redistribuïts per occident. Segons ells [191], caldria atribuir, doncs, als mercaders cartaginesos un paper important en la distribució dels productes grecs al Mediterrani occidental, tal com ja havíem apuntat anteriorment. Per tant, hauríem de creure que els prototipus de sítules sud-itàliqes que arriben a les nostres costes vindrien en vaixells púnics com El Sec.

Creiem que seria de gran interès aprofundir en el coneixement d'aquests mercaders protagonistes dels intercanvis comercials en tot el Mediterrani. Molts d'ells formarien part d'una classe internacional sense tenir en compte la seva residència i ciutadania originària, fet que comportaria l'establiment de comerciants fenicis a Grècia i a l'inrevés [192]. Per aquest motiu, creiem que els moviments comercials d'aquest moment s'han d'atribuir a aquest grup que es mou més per interessos econòmics que no polítics, si més no abans que els tractats romano-cartaginesos delimitin, de manera clara, les àrees d'influència comercial en el Mediterrani occcidental. Reprenent la idea de J.Sanmartí i J.Santacana ja mencionada anteriorment, no hem de pensar, per a l'àrea catalana, en un sol corrent comercial ni en una sola àrea d'influència, púnica o hel·lena [193], sinó en una confluència d'interessos i de relacions comercials entre grecs, cartaginesos i indígenes. Coneixem bé quines són les influències

---

189 GRACIA; MUNILLA: 1987, p: 23.
190 ARRIBAS et alii: 1987, p: 533-537.
191 ARRIBAS et alii: 1987, p: 122, 490, 652-655.
192 ARRIBAS et alii: 1987, p: 653.
193 SANMARTÍ; SANTACANA: 1987, p: 33.

gregues a la Península Ibèrica durant el segle IV aC, però potser caldria aprofundir en el paper que desenvolupen els cartaginesos i, en especial, els ebusitans, en les nostres costes en aquest mateix moment. Creiem que un bon coneixement dels interessos comercials púnics i grecs ens ajudaran a entendre millor el context de les importacions itàliques de la Península Ibèrica.

També considerem necessari aprofundir en la relació Alèria-Empúries durant el segle IV aC. Hem vist com, al segle V aC, aquest podria ser un eix important per a l'arribada d'importacions àtiques i sobretot etrusques. Després del tractat romano-cartaginès del 348 aC, Alèria sembla passar sota influència lacial essent aquest el nou intermediari per a l'arribada de les importacions etrusques documentades a les nostres terres. Seria convenient, però, aprofundir més en la ruta marítima que uneix aquests dos punts per a conèixer la seva veritable importància en el tràfic comercial del Mediterrani occidental i qui en són els protagonistes.

D'atra banda, hom ha localitzat a Mallorca una sèrie de bronzes etruscs i sud-itàlics com ara una ansa en forma de cap de silè (Pollença) i tres cascs (Llubí, Llucmajor, Sineu), tots de fabricació etrusca i datats als segle IV aC. Hom atribueix la seva arribada a l'illa als mercenaris balears procedents del sud d'Itàlia i de Sicília [194]. En efecte, els mercenaris ibèrics i baleàrics juguen un paper important en els exèrcits cartaginès i siciliota ja des del segle V i, almenys, fins al segle III aC. Aquests acudien als diferents exèrcits per voluntat pròpia a canvi d'un sou estipulat i amb l'esperança d'enriquir-se mitjançant altres recompenses, a canvi dels seus serveis. També obtenien riqueses a partir dels pillatges, saqueigs i expoliacions dels enemics vençuts en combat ,[195] com poden ser aquests bronzes localitzats a Mallorca.

---

194 GUAL CERDÓ: 1993, p: 1211, nº 115. COLOMINAS ROCA: 1949, p: 196-198.
195 BARCELÓ: 1991, p: 21-26.

CONCLUSIONS

A partir de l'estudi de les importacions etrusques del nord-est de la Península Ibèrica i de les Illes Balears i Pitiüsses i del seu context històrico-arqueològic, podem extreure'n les següents conclusions generals:

• Podem remuntar la relació entre la Península Ibèrica i la Itàlica via Sardenya almenys fins a inicis del primer mil.leni. En aquest moment, serien encara els mateixos pobles indígenes els responsables d'aquests intercanvis comercials i no serà fins al menys a finals del segle VIII aC quan els pobles mediterranis, en concret els fenicis, agafin el relleu d'aquesta ruta marítima. Ens interessa, doncs, assenyalar ja en aquest moment la freqüentació d'una ruta que, en els pròxims segles, seguirà essent de gran importància dins del tràfic marítim de la zona.

• Al primer quart del segle VI aC, cal distingir dues àrees d'influència: la fenícia i la grega. A la fenícia, les importacions etrusques s'han de relacionar amb un apropament d'Eivissa cap a les comunitats fenícies del Mediterrani central, en contacte comercial amb Etrúria i, d'altra banda, amb la important relació comercial entre fenicis i indígenes documentada a les nostres costes des de finals del segle VII aC. Tot i això, creiem necessari aprofundir en el paper d'Eivissa en aquest moment com a intermediari comercial entre el Mediterrani central i l'occidental i en el seu sistema d'organització intern com a centre receptor i redistribuïdor de mercaderies: implantació d'estructures de caràcter comercial, vivendes, etc.

• Al nord-est de Catalaunya, cap al 600 aC, veiem la implantació dels grecs foceus a la Palaiàpolis emporitana, obrint un port de comerç lliure tant al món indígena, com al fenici que ja freqüentava la zona abans de l'arribada dels grecs. És en el marc d'aquesta àrea comercial oberta a tots els mercaders, sigui quina sigui llur procedència o ètnia, que podem apuntar la possible arribada d'algun vaixell etrusc en aquestes costes, com a continuació de la ruta provinent del sud de França. Tot i això, creiem que, ara com ara, es fa molt difícil de parlar d'un comerç regular etrusc amb aquestes costes.

• Enllaçant amb el punt anterior, cal considerar l'arribada esporàdica d'aquests vaixells etruscs carregats de productes de diverses procedències i no solament de fabricació etrusca. En aquest sentit, també hem de veure els vaixells grecs i fenicis amb un carregament mixt. Tot i això, en el futur, seria interessant de comprovar quina fou la incidència i la difusió dels productes forans, i especialment dels etruscs, al nord-est de Catalunya. Creiem necessari dur a terme intervencions arqueològiques en nivells corresponents a finals del segle VII/inicis del VI aC amb aquesta finalitat, ja que, segons les publicacions, a excepció d'Ullastret, de La Fonollera i de la mateixa Empúries, no sembla haver-se detectat la presència de productes etruscs enlloc més.

• A partir del segon quart del segle VI aC i fins a finals de segle, les importacions etrusques esdevenen més nombroses al nord-est de Catalunya, sempre a Ullastret i a Empúries. En aquest moment, els grecs foceus consoliden la seva posició al Mediterrani septentrional i en el mateix Empordà, definint d'una manera més clara la seva àrea d'influència. Per tant, en aquest moment, es fa més difícil de pensar en l'arribada de naus etrusques a les nostres costes. La bona entesa entre comerciants etruscs i grecs ens fa pensar en aquests últims com a possibles introductors dels productes etruscs a les nostres terres.

• La presència de material etrusc al llarg de tota la costa mediterrània amb una cronologia de mitjans/segona meitat de segle VI aC podria ser, doncs, una mostra de la ruta seguida pels comerciants grecs per arribar al sud peninsular i de les bones relacions que aquests mantenen amb la població local. Tot i això, encara tenim un coneixement força incomplet sobre la relació entre els grecs i aquesta població local al llarg de la ruta del sud peninsular (existència de ports on aturar-se, per exemple). Caldria, doncs, aprofundir en aquest aspecte.

• Així mateix, caldria veure quina és la influència dels pobles mediterranis en les terres empordaneses. En aquest sentit, documentem importacions etrusques recollides a Mas Castellar de Pontós i una sèrie de canvis en l'arquitectura domèstica de l'Illa d'en Reixac. Creiem necessari dur a terme també excavacions arqueològiques en tota aquesta àrea corresponents a nivells d'ocupació del segle VI aC per a compendre quin és el grau d'influència i de contacte amb el món grec, grau que sembla força elevat, ateses les cartes comercials d'Empúries i de Pech Maho.

• Sens dubte, les futures investigacions referents al comerç etrusc al sud de la Gàl·lia seran molt beneficioses per a aprofundir en l'activitat dels comerciants etruscs en aquesta zona. Conèixer l'organització de les xarxes comercials etrusques en el Mediterrani septentrional i la possible existència de factories etrusques com Saint-Blaise o Lattes obriria noves portes a l'hora de compendre l'estructuració del comerç etrusc a la regió i quin fou o quins foren els circuits comercials que van arribar a les nostres costes.

• D'altra banda, és també important conèixer amb més claredat quina és la relació d'Empúries amb Massàlia. Durant molt de temps, hom ha vist Empúries com una subcolònia de Massàlia. Actualment, s'ha demostrat que Empúries és una factoria totalment independent. Tot i això, cal aclarir quina mena de lligams uneixen les dues ciutats gregues i les altres fundacions focees d'Occident.

• A partir de la segona meitat del segle VI aC, Eivissa passa sota l'òrbita d'influència cartaginesa. Creiem necessari aprofundir sobre la importància de l'illa en aquest moment i al llarg del segle V aC, com a intermediària comercial i com a centre productor i exportador, i sobre la seva relació amb el món ibèric peninsular i amb l'àrea d'influència púnica. A partir de finals del segle V aC, sembla més evident els seu paper d'intermediari entre aquests dos móns.

• A partir del segle V aC, constatem un canvi en el tipus d'importacions etrusques que arriben a les nostres terres. El bucchero nero deixa de ser el fòssil director del comerç etrusc i apareix un tipus d'àmfora vinària i unes produccions de bronze pròpies de l'estil de vida urbà que caracteritza Etrúria en aquest moment. Aquest canvi és degut a una reorientació social i econòmica del país que es reflecteix en la seva activitat comercial. És així com veiem desenvolupar-se, a partir d'aquest moment, l'eix econòmic Populònia/Alèria a partir de l'explotació mineral de la regió populoniana i de l'illa d'Elba i de les possibilitats d'Alèria tant pel que fa a les seves riqueses naturals com a la seva situació favorable en les rutes del Mediterrani mig i septentrional. En aquest sentit, creiem necessari actualitzar i confirmar les relacions comercials que acostarien Empúries i Alèria, durant el segle V aC, apuntades per

alguns investigadors ja fa uns quants anys i segons podrien confirmar algunes importacions àtiques i itàliques, fins i tot al llarg del segle IV aC, tal com hem vist. Si aquestes relacions són certes, hauríem de veure l'arribada a Empúries de naus etrusques procedents d'Alèria durant el segle V aC ? Ara per ara, les importacions etrusques d'aquest moment a les nostres terres són força escasses. A més, no hem d'oblidar la reorientació de les relacions comercials etrusques cap a centreuropa a través de la vall padana, el decliu comercial en el Tirrè a partir de mitjans d'aquest segle i el paper d'Alèria com a port de comerç lliure i no dependent únicament d'Etrúria. De cara a futures investigacions cal, doncs, tenir present aquesta qïestió.

• Des de finals del segle V aC, el comerç púnic és també el responsable de la introducció de productes àtics, siciliotes i magno-grecs a les nostres terres. Paral·lelament, doncs, a un comerç canalitzat pels grecs d'Empúries, veiem desenvolupar-se també un moviment comercial púnic amb els centres indígenes de la costa mediterrània. De cara al futur, seria interessant conèixer-ne de manera més precisa l'abast i el tipus de relació establerta tant amb la població local com amb Empúries.

• A partir de la segona meitat del segle IV aC, el Mediterrani nord-occidental va passant progressivament sota el control de Roma, essent aquesta ciutat la responsable de les importacions itàliques (campanes, etrusques, lacials, falisques) en tota aquesta àrea, encara que el comerç púnic continuï arribant a les nostres costes durant força anys més, tal com mostra el registre arqueològic.

BIBLIOGRAFIA

A.A.V.V. (1985): *Il commercio etrusco arcaico. Atti dell'Incontro di Studio. 5-7 dicembre 1983*. Roma: Consiglio Nazionale delle Ricerche, 1985.

A.A.V.V. (1989): *Grecs et ibères au IV ème siècles avant Jésus-Christ. Commerce et iconographie. Actes de la Table ronde tenue à Bordeaux III les 16-17-18 décembre 1986.* Paris: Publications du Centre Pierre Paris, 1989.

A.A.V.V. (1991): *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991.

A.A.V.V. (1993): *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania* 8. Mataró: Museu Comarcal del Maresme, 1993.

ACQUARO, E. (1988): "Fenicios y etruscos." a MOSCATI, S: *Los Fenicios*. Barcelona: Ediciones folio, 1988, p: 532-537.

ACQUARO, E. (1988b): "Cerdeña." a MOSCATI, S: *Los Fenicios*. Barcelona: Ediciones folio, 1988, p: 210-225.

ADAM, A.M. (1984): *Bronzes étrusques et italiques. Bibliothèque Nationale*. Paris: Bibliothèques Nationale, 1984.

ADROHER, A.M.; PONS, E.; RUIZ DE ARBULO (1993): "El yacimiento de Mas Castellar de Pontós y el comercio del cereal ibérico por parte de Emporion y Rhode (s. IV-II a.C.)" *Archivo Español de Arqueología* 66, n° 167-168, 1993, p: 31-70.

ALAMINOS, A. et alii (1991): "Algunas observaciones sobre el comercio colonial en la costa central y meridional de Cataluña." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 275-294.

ALBANESE PROCELLI, R.M. (1985): "Considerazioni sulla distribuzione dei bacili bronzei in area tirrenica e in Sicilia." *Il commercio etrusco arcaico. Atti dell'Incontro di studio. 5-7 dicembre 1983*. Roma: Consiglio Nazionale delle Ricerche, 1985, p: 179-206.

ALMAGRO-BASCH, M. (1940): "El hallazgo de la Ría de Huelva y el final de la Edad del Bronce en el Occidente de Europa." *Ampurias* 2, 1940, p: 85-143.

ALMAGRO, M. (1949): "Cerámica gris griega de los siglos VI y V aC. en Ampurias." *Rivista di Studi Liguri* 15, 1949, p: 62-122.

ALMAGRO, M. (1949b): "Los hallazgos de bucchero nero etrusco hacia Occidente y su significación." *Boletín Arqueológico de Tarragona,* XLIX, fasc. 26 - 28, 1949, p: 97-102.

ALMAGRO, M. (1951): *Ampurias. Historia de la ciudad y guía de las excavaciones*. Barcelona: CSIC, Instituto Rodrigo Caro de Arqueología y Prehistoria, Diputación Provincial de Barcelona, 1951.

ALMAGRO, M. (1955): *Las Necrópolis de Ampurias. Vol. I: Introducción y Necrópolis griegas. Vol. II: Necrópolis romanas y necrópolis indígenas*. Barcelona: CSIC, 1955.

ALMAGRO, M. (1964): *Excavaciones en la Palaiápolis de Ampurias*. Excavaciones Arqueológicas en España, 27. Madrid: Lanza y Cía, 1964.

ALMAGRO, M. (1968): *Ampurias. Guía breve de la excavaciones y museo*. Barcelona: Diputación Provincial de Barcelona, 1968.

ALMAGRO-GORBEA, M. (1973): "Cascos del Bronce Final en la Península Ibérica." *Trabajos de Prehistoria* 30, 1973, p: 349-362.

ALMAGRO-GORBEA, M. (1976): "El Pic dels Corbs, de Sagunto, y los campos de urnas del NE de la Península Ibérica." *Saguntum* 12, 1976, p: 89-144.

ALMAGRO-GORBEA, M. (1982): "La «colonización» focense en la Península Ibérica. Estado actual de la cuestión." *Parola del Passato* 37, n° 204-207, 1982, p: 432-442.

ALMAGRO-GORBEA, M. (1992): "Les étrusques et la Péninsula Ibérique." *Les Étrusques et l'Europe. Paris 1992-Berlin 1993. Catalogue de l'exposition.* Paris, 1992, p: 174-179 i p: 258-260.

ALMAGRO GORBEA, M.J. (1980): *Corpus de las terracotas de Ibiza*. Madrid: CSIC, Departamento de Prehistoria de la Universidad Complutense, 1980.

ALVAR, J. (1988): "El tráfico comercial etrusco hacia el Extremo Occidente." *Navies and Commerce of the Greeks, the Carthaginians and the Etruscans in the Tyrrhenian Sea. Proceedings of the European Symposium held at Ravello, January 1987. Pact* 20, 1988, p: 373-392.

AMYX, D.A. (1988): *Corinthian Vase-Painting of tha Archaic Period.* Berkeley-Los Angeles, 1988.

ANNIBALDI, G. (1960): "Grottazzolini (Ascoli Piceno). Rinvenimento di tombe picene." *Notizie di Scavi di Antichità*, serie 8, vol. 14 (old series 85), 1960, p: 366-392.

ARANEGUI,C. (1985): "El hierro antiguo valenciano: las transformaciones del medio indígena entre los siglos VIII y V aC." *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*. Alicante: Universidad de Alicante, 1985, p: 185-200.

ARIAS, P.E. (1953): "S. Martino in Grattara (Brisighella, Aemilia)." *Notizie di Scavi di Antichità* 1953.

ARIAS, P.E. (1955): "La tomba 136 di Valle di Pega." *Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte*. Nuova serie, anno IV, 1955, p: 95-178.

ARRIBAS, A.; CERDÁ, D.; DE HOZ, J.; TRIAS, M.G. (1987): *El barco de El Sec (Calvià, Mallorca). Estudio de los materiales*. Calvià: Ayuntamiento de Calvià, 1987.

ARRIBAS, A.; TRIAS DE ARRIBAS, G. (1961): "Un interesante «hallazgo cerrado» en el yacimiento de Ullastret." *Archivo Español de Arqueología* 34, 103-104, 1961, p: 18-40.

ARTEAGA, O; PADRÓ, J; SANMARTÍ, E. (1978): "El factor fenici a les costes catalanes i al Golf de Lleó." *Actes del II Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Juny 1976*. Barcelona, 1978, p: 129-135.

ARTEAGA, O; PADRÓ, J; SANMARTÍ, E. (1986): "La expansión fenícia por las costas de Cataluña y del Languedoc." a OLMO LETE, G.; AUBET, Ma.E.(Ed.): *Los fenicios en la Península Ibérica. Aula Orientalis* 4, 1986, vol. II, Sabadell: Editorial Ausa, p: 303-314.

ASENSI, R. Ma. (1991): "Los materiales etruscos del Orientalizante Reciente y Período Arcaico de la Península Ibérica: las cerámicas etrusco-corintias de Ampúrias." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica: Barcelona, abril 1990. Mesa Redonda*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 225-238.

AUBET, Ma. E. (1971): *Los marfiles orientalizantes de Praeneste*. Barcelona: Universidad de Barcelona, Instituto de Arqueología y Prehistoria, 1971.

AUBET, Ma.E. (1973): "Dos marfiles con representación de esfinge de la necrópolis púnica de Ibiza." *Rivista di Studi Fenici* I, 1, 1973, p: 59-68.

AUBET, Ma E. (1993): "El comerç fenici i les comunitats del Ferro a Catalunya." *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania* 8, 1993, p: 24-40.

AUBET, Ma E. (1994): *Tiro y las colonias fenicias de Occidente*. Barcelona: Editorial Crítica, 1994.

BABELON, E.; BLANCHET, J.A. (1895): *Catalogue des Bronzes Antiques de la Bibliothèque Nationale*. Paris: Fondation Eugène Piot, 1895.

BARBERÁ FARRÁS, J. (1990): "La necrópolis de la muralla noreste de Ampurias en el proceso de la iberización." *Verdolay. Revista del Museo de Murcia*, 2, 1990, p: 201-206.

BARBERÀ, J.; MORRAL, E.; SANMARTÍ, E. (1977): *La Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona).* Quaderns de Treball 1. Barcelona: Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona. Departament de Prehistòria de la U.A.B., 1977.

BARBERÀ, J.; SANMARTÍ, E. (1982): *Excavacions al poblat ibèric de la Penya del Moro de Sant Just Desvern (Barcelona). Campanyes 1974-1975 i 1977-1981*. Monografies Arqueològiques, 1. Barcelona: Diputació de Barcelona. Institut de Prehistòria i Arqueologia, 1982.

BARCELÓ, P. (1991): "Mercenarios hispanos en los ejércitos cartagineses en Sicilia." *II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici. Roma 1987.* Roma: C.N.R., 1991, p: 21-26.

BARTOLONI, G. (1972): *Le tombe di Poggio Buco nel Museo Archeologico di Firenze*. Firenze: Istituto di Studi Etruschi ed Italici, 1972.

BARTOLONI,G (1989): *La cultura villanoviana. All'inizio della storia etrusca.* Roma: La Nuova Italia Scientifica, 1989.

BARTOLONI, P. (1985): "Anfore fenice e ceramiche etrusche in Sardegna." *Il commercio etrusco arcaico. Atti dell'Incontro di Studio. dicembre 1983*. Roma: C.N.R., Quad. A.E.I., IX, 1985, p: 103-118.

BEAZLEY, J.D. (1947): *Etruscan Vase Painting.* Oxford, 1947.

BEAZLEY, J.D. (1949-50): "The world of the etruscan mirror." *Journal of Hellenistic Studies* LXIX, 1949-50, p: 1-18.

BELARTE, M.C.; MASCORT, M.T.; SANMARTÍ, J; SANTACANA,J. (1993): "L'assentament protohistòric del barranc de Gàfols (Ginestar, Ribera d'Ebre)." *Tribuna d'Arqueologia*

1992-93. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1993, p: 63-72.

BIANCO-PERONI,V. (1970): *Die Schwerter in Italien-Le spade nell'Italia continentale.* Prähistorische bronzefunde. Abteilung IV, Band 1. München: C.H.Beck'sche Verlagsbuchhand, 1970.

BIZZARRI, M. (1962): "La necropoli di Crocefisso del Tufo in Orvieto." *Studi Etruschi* XXX, 1962, p: 1-51.

BLASCO, F.; MALUQUER DE MOTES, J.; MUÑOZ, A.M. (1960): *Cata estratigráfica en el poblado de "La Pedrera" en Vallfogona de Balaguer, Lérida.* Barcelona: Universidad de Barcelona, Instituto de Arqueología, 1960.

BLÁZQUEZ, J.M. (1968): *Tartessos y los orígenes de la colonización fenícia en Occidente.* Salamanca: Universidad de Salamanca, 1968.

BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, J.M. (1991): "La presencia de artesanos etruscos en Tartesos." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 597-600.

BOARDMAN, J. (1974): *Athenian Black Figure Vases. A handbook.* London: Thames and Hudson, 1974.

BOCCI PACINI, P. (1980): "La stipe della fonte Veneziana ad Arezzo." *Studi Etruschi* XLVIII, 1980, p: 73-92.

BOSCH-GIMPERA, P. (1913-14): "Campanya arqueològica de l'Institut d'Estudis Catalans al límit de Catalunya i Aragó (Casseres, Calaceit i Massalió)." *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, V, 1913-14, p: 819-838.

BOSIO, B.; PRUNETI, A. (1984): *Gli Etruschi di Cerveteri.* Modena: Panini, 1984.

BOTTINI, A. et alii (1988): *Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere bestände des antikenmuseums Berlin.* Berlin, 1988.

BOUCHER, E. (1953): "La céramiques d'importation au Musée Lavigerie de Carthage." *Cahiers de Byrsa* III, 1953, p: 11-85.

BOULOUMIÉ, B. (1977): "Situles de bronze trouvées en Gaule (VII-IV èmes siècles av. J.C.)." *Gallia* XXXV, 1977, p: 3-38.

BOULOUMIÉ, B. (1979): "Essai de classification du «bucchero nero» trouvé à Saint-Blaise (Fouilles H. Rolland)." Le bucchero nero étrusque et sa diffusion en Gaule Méridionale: *Actes de la Table-Ronde d'Aix-en-Provence, 1975.* Bruxelles: Latomus, 1979, p: 111-123.

BOULOUMIÉ, B. (1982): "Saint-Blaise et Marseille au VIème siècle avant JC., l'hypothèse étrusque." *Latomus* XLI,1, 1982, p: 74-91.

BOULOUMIÉ, B. (1982b): *L'épave étrusque du Cap d'Antibes et le commerce en Méditerranée Occidentale au VI ème siècle Av. JC.* Marburg: Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg, 1982.

BOULOUMIÉ, B. (1985): "Les vases de bronze étrusques et leur diffusion hors d'Italie." *Il commercio etrusco arcaico. Atti dell'incontro di studio, 5-7 dicembre 1983.* Roma: C.N.R., 1985, p: 167-178.

BOULOUMIÉ, B. (1989): "L'Étrurie et les ressources de la Gaule." *Secondo Congresso Internazionale Etrusco. Atti Firenze, 1985.* Roma: Leo. S. Olschki Editore, 1989, p: 813-892.

BOULOUMIÉ, B. (1992): "Le commerce maritime dans le Sud de la France." *Les Étrusques et l'Europe. Catalogue de l'exposition. Paris-Berlin 1992-93.* Paris, 1992, p: 168-173.

BOULOUMIÉ, B. (1992b): "La diffusion du vin en Europe centrale et nord-occidentale." *Les Étrusques et l'Europe. Catalogue de l'exposition. Paris-Berlin 1992-93.* Paris, 1992, p: 196-199.

BRIARD, J. (1987): *Mythes et symboles de l'Europe préceltique. Les religions de l'âge du Bronze (2500-800 av. J.C.).* Paris: Editons Errance, 1987.

BROWN, W. L. (1960): *The Etruscan Lion.* Oxford: Monographs on Classical Archaeology.

BUGLI, M.; GELATI, E. (1980): *Gli Etruschi e Cerveteri. La prospettiva archeologica nell'attività della Fondazione Lerici. Milano, Palazzo Reale. Settembre 1980 - Gennaio 1981.* Milano: Gruppo Editoriale Electa, 1980.

CABRERA BONET, P.; FERNÁNDEZ JURADO, J. (1989): "Comercio griego en Huelva a fines del siglo V aC." *Grecs et ibères au IV ème siècles avant Jésus-Christ. Commerce et iconographie. Actes de la Table ronde tenue à Bordeaux III les 16-17-18 décembre 1986.* Paris: Publications du Centre Pierre Paris, 1989, p: 149-159.

CAMPOREALE, G. (1972): "Buccheri a cilindretto di fabbrica tarquinese." *Studi Etruschi* XL, 1972, p: 127-128.

CAMPOREALE, G. (1991): *La Collezione C.A. Impasti e buccheri. I.* Roma, Giorgio Bretschneider Editore, 1991.

CAMPOREALE, G. (1991b): "Considerazioni sul commercio etrusco in età arcaica." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 61-68.

CAMPOREALE, G. (1992): "La vocation maritime des Étrusques." *Les Étrusques et l'Europe. Catalogue de l'Exposition. Paris 1992- Berlin 1993*. Paris, 1992, p: 44-53.

CASADEVALL, J. et alii (1991): "El bucchero etrusco de Cerro del Villar (Guadalhorce, Málaga)." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, p: 383-398.

CASTANYER, P.; SANMARTÍ, E.; TREMOLEDA, J. (1990): "Les amphores massaliètes d'Emporion du milieu du VIème au milieu du IVème s. av. JC." *Les amphores de Marseille grecque. Chronologie et diffusion (VI-I er s. av. J.C.). Actes de la table ronde de Lattes (11 mars 1989). Études Massaliètes* 2, 1990, p: 171-178.

CHERICI, A. (1988): *Ceramica etrusca della Collezione Poggiali di Firenze.* Firenze: Giorgio Bretschneider Editore, 1988.

CHIECO BIANCHI, A.M. et alii (1976): *Proposta per una tipologia delle fibule di Este.* Firenze, 1976.

CIMINO, L. (1986): *La Collezione Mieli nel Museo Archeologico di Siena.* Firenze: Giorgio Bretschneider Editore, 1986.

Civiltà (1976): *Civiltà del Lazio Primitivo. Mostra.* Roma, 1976.

COLOMINAS ROCA, J. (1949): "Cascos etruscos en Mallorca." *Ampurias* XI, 1949, p: 196-198.

COLONNA, G. (1961): "Il ciclo etrusco-cotinzio dei Rosoni. Contributo alla conoscenza della ceramica e del commercio vulcente." *Studi Etruschi* XXIX, 1961, p: 47-88.

COLONNA, G. (1962): "San Omobono. La ceramica etrusca dipinta." *Bulletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, LXXVII, 1962, p: 125-143.

COLONNA, G. (1970): *Bronzi votivi umbro-sabellici a figura umana. I. Periodo Arcaico.* Firenze: Istituto di Etruscologia e Antichità Italiche, 1970.

COLONNA, G. (1975): "Basi conoscitive per una storia economica dell'Etruria." *Contributi introduttivi allo studio della monetazione etrusca. Atti del V Convegno del Centro Internazionale di Studi Numismatici, Napoli 20-24 aprile 1975. Annali*

dell'Istituto Italiano di Numismatica, supl. 22, 1975, p: 3-23.

COLONNA, G. (1980): "Graffiti etruschi in Linguadoca." *Studi Etruschi* XLVIII, 1980, p: 181-185.

COLONNA, G. (1985): "Anfore da trasporto archaiche: il contributo da Pyrgi." *Il commercio etrusco arcaico. Atti dell'Incontro di Studio. dicembre 1983*. Roma: C.N.R., Quad. A.E.I., IX, 1985, p: 5-18.

COOK, B.F. (1968): "A Class of Etruscan Bronze Omphalos-Bowls." *American Journal of Archaeology* 74, n° 4, 1968, p: 337-344.

COSTA RIBAS, B.; FERNÁNDEZ GÓMEZ, J.H. (1986-89): "Ibiza en época arcaica (c. 650-475 aC.): Fundación fenícia-colonia cartaginesa. Estado actual de la cuestión." *Empúries* 48-50, 1, 1986-89, p: 254-263.

COSTA, B.; FERNÁNDEZ, J.H. (1992): "Les Illes Pitiüses: de la Prehistòria a la fi de l'època Púnica." *La Prehistòria de les Illes de la Mediterrània Occidental. X Jornades d'Estudis Històrics. Palma de Mallorca del 29 al 31 d'octubre 1991*. Palma de Mallorca: Institut d'Estudis Baleàrics, 1992, p: 277-355.

COSTA RIBAS, B.; GÓMEZ BELLARD, C. (1987): "Las importaciones cerámicas griegas y etruscas en Ibiza." *Mélanges de la Casa de Velázquez* XXIII,1987, p: 31-56.

CRISTOFANI, M. (1983): *Gli etruschi del mare*. Milano: Longanesi & C., 1983.

CRISTOFANI, M. (1991): "Gli etruschi e i Fenici nel Mediterraneo." *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici, Roma, 9-14 novembre 1987*. Roma: Istituto per la Civiltà Fenicia e Punica, C.N.R., 1991, p: 67-75.

CRISTOFANI, M. (1993): "Il testo di Pech-Maho, Aleria e i traffici del V secolo a.C." *MEFRA* 105, 2, 1993, p: 833-845.

C.V.A. Belgique: *C.V.A. Bruxelles. Musée Royaux du Cinquantenaire. Belgique, III.*

C.V.A. Copenhaghen: *C.V.A. Copenhaguen. Musée National. Danemark, fasc. 2.*

C.V.A. Karlsrule Badisches Landesmuseum: *C.V.A. Karlsrule Badisches Landesmuseum I. Deutschland, fasc.7.*

C.V.A.Grosseto: *C.V.A. Grosseto. Museo Archeologico e d'arte della Maremma. II. Italia, fasc. LXIII.* Roma, 1986.

DE AGOSTINO, A. (1961): "Podere il Casone. Scoperte archeologiche nella necropoli negli anni 1957-1960." *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Notizie Scavi*. Serie VIII, vol XV, 1961, p: 63-102.

DEDET, B. (1995): "Étrusques, Grecs et indigènes dans les Garrigues du Languedoc oriental au premier Âge du Fer." *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels. Études Massaliètes* 4, 1995, p: 277-307.

DE LA GENIÈRE, J. (1968); *Recherches sur l'Age du Fer en Italie Méridionale. Sala Consilina*. Naples: Institut Français de Naples, 1968.

DEL CHIARO, M.A. (1966): "Some etruscan Red-Figure Vases in Madrid and Barcelona." *Archivo Español de Arqueología* 39, 1966, p: 89-96.

DEL CHIARO, M.A. (1974): *Etruscan Vase-Painting at Caere*. Berkeley-los Angeles: University and California Press, 1974.

DE RIDDER, A. (1913): *Les bronzes antiques du Musée du Louvre*. Paris, 1913.

DE MARINIS, R. (1988): "Nouvelles données sur le commerce entre le monde méditerranéen et l'italie septentrionale du VIIème au Vème siècle av. J.C." *Les princes celtes et la Méditerranée. Rencontres de l'École du Louvre*. Paris: La Documentation Française, 1988, p: 45-56.

DE MIRO, E. (1990): "La Sicilia tra Magna Grecia e Hiberia." *La Magna Grecia e il Lontano Occidente: Atti del Ventinovesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia. Taranto, ottobre 1989*. Taranto: Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, 1990, p: 163-178.

DOMÍNGUEZ MONEDERO, A.J. (1986): "La función económica de la ciudad griega de Emporion." *Protohistoria Catalana. 6è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: 7-9 desembre 1984*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 1986, p: 193-199.

DOMÍNGUEZ MONEDERO, A.J. (1991): "El enfrentamiento etrusco-foceo en Alalia y su repercusión en el comercio con la Península Ibérica." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 239-273.

DONATI, L. (1991): "Considerazioni su un ionochoe da Ullastret." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda, Barcelona abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 577-585.

DONATI, L.; MICHELUCCI, M. (1981): *La Collezione Ciacci nel Museo Archeologico di Grosseto.* Roma, 1981.

DUGAS, CH. (1923): *Exploration archéologique de Délos. Les vases de l'Heraion.* Paris: E. de Boccard Édit, 1923.

DUVAL, A.; ELUÈRE, C.; MOHEN, J.P. (1974): "Les fibules antérieures au VI ème siècle avant notre ère trouvées en France." *Gallia* 32, 1974, fasc.1, p: 1-46.

EGG, M. (1985): *Italische Helme*. Mainz, 1985. 2 vols.

FERNÁNDEZ, A.; GÓMEZ BELLARD, C.; RIBERA, A. (1988): "Las ánfora griegas, etruscas y fenicio-púnicas en las costas del País Valenciano." *Navies and Commerce of the Greeks, the Carthaginians and the Etruscans in the Tyrrhenian sea. January, 1987. Pact* 20, 1988, p: 317-333.

FERNÁNDEZ JURADO, J. (1991): "Las cerámicas etruscas de Huelva." *La presencia de material etrusco en la península Ibérica. Mesaa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 413-437.

FERNÁNDEZ, J. H. (1986): "La Necrópolis del Puig des Molins (Ibiza). Nuevas perspectivas." a OLMO LETE, G; AUBET SEMMLER, Ma. E. (Eds.): *Los Fenicios en Península Ibérica. Aula Orientalis*, 4, 1986, p: 149-175.

FERNÁNDEZ-MIRANDA, M.; OLMOS, R. (1986): *Las ruedas de Toya y el origen del carro en la Península Ibérica.* Madrid: Ministerio de Cultura, 1986.

FERRAGUTI, U. (1937): "I bronzi di Vulci" *Studi Etruschi* XI, 1937, p: 107-120.

FEUGÈRE, M. (1985): *Les fibules en Gaule méridionale de la conquête à la fin du V ème siècle ap. JC.* Paris: Editions du CNRS, 1985.

FRANKENSTEIN, S.; ROWLANDS, M.J. (1978): "The internal structure and regional context of Early Iron Age society in south-western Germany." *Bulletin of the Institute of Archaeology* 15, 1978, p: 73-112.

FREY, O.H. (1988): "I rapporti commerciali tra l'Italia settentrionale e l'Europa centrale dal VII al IV secolo a.C." a DE

MARINIS, R.: *Gli Etruschi al nord del Po*. 2 Vol. Mantova: Campanoto Editore, 1988, vol. II, p: 11-17.

GALLART, J.; JUNYENT, E. (1989): *Un nou tall estratigràfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer, Termens, La Noguera, Lleida.* Lleida: Departament de Geografia i Història de l'Estudi General de Lleida, 1989.

GARBINI, G. (1991): "I Fenici e la prima Etruria." *Miscellanea Etrusca e Italica in onore di Massimo Pallotino. Archeologia Classica* XLIII, 1991, p: 261-267.

GARCÉS ESTALLÓ, I. et alii (1993): "Els Vilars (Arbeca, Les Garrigues): primera edat del ferro i època ibèrica a la plana occidental catalana." *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania* 8, 1993, p: 41-60.

GARCÍA BELLIDO, A. (1931): "Las relaciones entre el arte etrusco y el ibérico." *Archivo Español de Arte y Arqueología* VII, 1931, p: 119-148.

GARCÍA BELLIDO, A. (1934): "Una aportación más al estudio de las relaciones entre etruscos e íberos. Un bronce etrusco de Ampurias." *Anuario del Cuerpo Facultativo de Archiveros, Bibliotecarios y Arqueólogos. Momenaje a Mélida.* II, 1934, p: 303-320.

GARCÍA BELLIDO, A. (1936): "Espejo etrusco de Ampurias." *Archivo Español de Arte y Arqueología*, XII, 1936, p: 191-193.

GARCÍA BELLIDO, A. (1940): "La colonización phókaia en España desde los origenes hasta la batalla de Alalia (sigle VII-535)." *Ampurias* 2, 1940, p: 55-83.

GARCÍA BELLIDO, A. (1941): "Archäologische Ausgrabungen und Forschungen in Spanien von 1930 bis 1940." *Archäologisher Anzeiger* 1941, p: 201-251.

GARCÍA BELLIDO, A. (1948): *Hispania Graeca*. 3 vols. Barcelona: Instituto Español de Estudios Mediterráneos, 1948.

GARCÍA CANO, J.M. (1991): "El comercio arcaico en Murcia." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 369-382.

GARRIDO ROIZ, J. P.; ORTA GARCÍA, E. (1978): *Excavaciones en la necrópolis de La Joya. Huelva.* Excavaciones Arqueológicas en España 96. Madrid: Ministerio de Cultura, 1978.

GERHARD, E. (1966): *Etruskische Spiegel*. Roma: Ed. Artita, 1966.

GIL FARRÉS, O. (1947-48): "Espada protoetrusca y fragmentos de otra del Museo Arqueológico Nacional." *Ampurias* 9-10, 1947-48, p: 286-288.

GILL, D.W.J. (1988): "Silver Anchors and Cargoes of oil: some observations on Phoenician Trade in the Western Mediterranean." *Papers of the British School at Rome*, 1988, vol. 56, p: 1-12.

GIULIANI POMES, M.V. (1954): "Cronologia dell situle rinvenute in Etruria (Parte I)." *Studi Etruschi* XXII, 1954, p: 149-194.

GIULIANI POMES, M.V. (1957): "Cronologia dell situle rinvenute in Etruria (Parte II)." *Studi Etruschi* XXV, 1957, p: 39-85.

GÓMEZ BELLARD, C. (1986): "Asentamientos rurales en la Ibiza Púnica." a OLMO LETE, G.; AUBET SEMMLER, Ma.E.(Eds.): *Los Fenicios en la Península Ibérica. Aula Orientalis* 4, 1986, p: 177-192.

GÓMEZ BELLARD, C. (1990): "La colonización fenicia de la isla de Ibiza." *Excavaciones Arqueológicas en España* 157, 1990.

GÓMEZ BELLARD, C. (1991): "Kantharos, aryballos y esfinge de hueso: reflexiones a partir de los materiales etruscos en Ibiza." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Barcelona, abril 1990. Mesa Redonda*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 295-308.

GÓMEZ BELLARD, C. (1991b): "La fondation phénicienne d'Ibiza et son développement au VIIème et au VIème siècle av. JC." *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici. Roma, novembre 1987*. Roma: Consiglio Nazionale delle Ricerche, 1991, p: 109-112.

GRACIA ALONSO, F. (1986): *Las influencias mediterráneas y el momento de plena formación de la cultura ibérica en Cataluña. Las cerámicas áticas y de barniz negro del poblado ibérico del Molí d'Espígol, Tornabous, Urgell. Resum de Tesi.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1986.

GRACIA, F. (1991): "Materiales etruscos en el poblado ibérico de La Moleta del Remei (Alcanar, Montsià, Tarragona)." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Barcelona.24-27 abril 1990. Mesa Redonda.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 177-186.

GRACIA, F. (1995): "Comercio del vino y estructuras de intercambio en el NE de la Península Ibérica y Languedoc-Rosellón entre los siglos VII-V aC." *Arqueología del vino. Los orígenes del vino en Occidente*. Jerez de la Frontera: Consejo Regulador de las Denominaciones de origen Jerez-Xeres. Sherry y Manzanilla Sanlucar de Barrameda, 1995, p: 297-331.

GRACIA ALONSO, F.(en premsa): "Producción y comercio del cereal en el NE de la península Ibérica entre los siglos VI-II aC." *Pyrenae* (en premsa).

GRACIA, F.; MUNILLA, G. (1993): "Estructuración cronocupacional del poblamiento ibérico en las comarcas del Ebro." *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania* 8, 1993, p: 209-256.

GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÈS, R. (1986): "Presencia del culto griego en la desembocadura del Ebro. Representaciones de Deméter en el Museo Municipal de Reus." *Saguntum* 20, 1986, p: 123-149.

GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÈS, R. (1987): "El desarrollo del comercio del vino en el curso inferior del Ebro entre los siglos IV y III aC." *I Col.loqui d'Arqueologia Romana. Actes. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental. Badalona 28-30 de novembre i 1 de desembre de 1985*. Badalona, 1987, p: 17-31.

GRACIA, F.; MUNILLA, G.; PALLARÈS, R. (1988): *La Moleta del Remei. Alcanar-Montsià. Campañas 1985-1986*. Tarragona: Publicacions de la Diputació de Tarragona.

GRAN-AYMERICH, J.M.J. (1974): "Observaciones sobre la presencia etrusca en el Mediterráneo Occidental." *Simposio Internacional de Colonizaciones. Barcelona, 1971*. Barcelona: Diputación Provincial de Barcelona. Instituto de Prehistoria y Arqueología, 1974, p: 47-52.

GRAN-AYMERICH, J.M.J. (1988): "Cerámicas griegas y etruscas de Málaga. Excavaciones de 1980-1986." *Archivo Español de Arqueología* 61, 1988, p: 201-221.

GRAN-AYMERICH, J.M.J. (1989): "Céramiques grecques du Vème et IVème s. av. JC. de Málaga (Campagnes de fouilles 1980-1986)." *Grecs et ibères au IV ème siècle avant Jésus-Christ. Commerce et iconographie. Actes de la Table ronde tenue à*

Bordeaux III les 16-17-18 décembre 1986. Paris: Publications du Centre Pierre Paris, 1989, p: 169-178.

GRAN-AYMERICH, J. (1990): "Observations générales sur l'évolution et la difusion du bucchero" *Produzzione Artigianale ed esportazione nel Mondo Antico. Il bucchero etrusco. Atti del Colloquio Internazionale. Milano, Maggio 1990.* Milano, 1990.

GRAN-AYMERICH, J.M.J. (1991): "La presencia etrusca en la Península Ibérica: origen y desarrollo de un tema controvertido; nuevas perspectivas a partir de los hallazgos recientes." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, 24-27 abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 625-632.

GRANT, M. (1982): *Le città e le metalli. Storia e cultura degli etruschi.* Firenze, 1982.

GRAS, M. (1974): "Les importations de VIème siècle av J.C. à Tharros (Sardaigne). Musée de Cagliari et Antiquarium Arborense d'Oristano." *Mélanges de l'École Française de Rome. Antiquité,* 86, 1, 1974, p: 81-97.

GRAS, M. (1984): "Canthare, société étrusque et monde grec." *Opus* III, 2, 1984, p: 325-341.

GRAS, M. (1985): *Trafics Tyrrhéniens Archaïques.* Roma, BEFAR, 1985.

GRAS, M. (1985b): "Aspects de l'économie maritime étrrusque." *Ktema* X, 1985, p: 149-159.

GRAS, M. (1989): "Les échanges et la société de l'Etrurie Archaïque." *Secondo Congresso Inernazionale Etrusco. Firenze 26 maggio-2 giugno 1985. Atti.* Roma: Istituto di Studi Etruschi e Italici. Leo S. Olschki Editore, 1989, vol. II, p: 759-770.

GUAL CERDÓ, J. M. (1993): *Figures de bronze a la Protohistòria de Mallorca.* Palma de Mallorca: Conselleria de Cultura, Educació i Esports, 1993.

GUERRERO AYUSO, V. (1985): *Indigenisme i colonització púnica a Mallorca.* Ses Salines: Ajuntament de Ses Salines, 1985.

GUERRERO AYUSO, V. (1991): "Naturaleza y función de los asentamientos púnicos en Mallorca." *Atti del II Congresso Internazionales di Studi Fenici e Punici. Roma, Novembre 1987.* Roma: Istituto per la Civiltà Fenicia e Punica. C.N.R., 1991

GUSI, F; OLIVER, A. (1987): "La problemática de la iberización en Castellón." *Iberos. Actas de la I Jornadas sobre el Mundo Ibérico. Jaén*

1985. Jaén: Universidad Popular Municipal de Jaén, Consejería de Culura, 1987, p: 99-136.

GUSI, F.; SANMARTÍ, E. (1976): "Un kylix del pintor de Penthesilea procedente del poblado de El Puig (Benicarló, Castelló)." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 3, 1976, p: 205-218.

HACHUEL, E.; MARÍ, V. (1988): *El santuario de Illa Plana (Ibiza): Una propuesta de análisis*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 18. Eivissa: Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear, 1988.

HULS, Y. (1957): *Ivoires d'Étrurie*. Bruxelles, 1957.

HUNTINGFORD, E. (1975): *Clasificación y descripción de los materiales etruscos de importación y sus imitaciones localizadas en la Península Ibérica*. Tesi de llicenciatura inèdita. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1975.

HUS, A. (1975): *Les bronzes étrusques*. Bruxelles: Latomus, 1975.

IZQUIERDO, P. (1986): " «Les Sorres»: un punt d'ancoratge iberopúnic i romà al delta occidental del Llobregat. Observació preliminar (II)." *La Sentiu* 10, 1986, p: 11-24.

IZQUIERDO, P.; SOLIAS, J.P. (1991): "Dos cascos de bronze de tipologia etrusca procedents d'un derelicte romà trobat a l'ancoratge de Les Sorres (Gavà, Baix Llobregat)." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 6-1-614.

JACOBSTHAL, P. (1969): *Early Celtic Art*. Oxford: Clarendon Press, 1969.

JEHASSE, J.; JEHASSE, L. (1973): *La nécropole préromaine d'Aléria*. Paris: C.N.R.S., 1973.

JEHASSE, J.; JEHASSE, L. (1979): "The Etruscans and Corsica." a RIDGWAY, D. i F.: *Italy before the Romans. The Iron Age, Orientalizing and Etruscan Period*. London-New York: Department of Archaeology. University of Edinburgh, 1979, p: 313-351.

JEHASSE, J.; JEHASSE, L.(1989): "Les importations attiques à Aléria et leurs significations." *Grecs et ibères au IV ème siècle avant Jésus-Christ. Commerce et iconographie. Actes de la Table-Ronde tenue à Bordeaux III les 16-17-18 décembre 1986*. Paris: Publications du Centre Pierre Paris, 1989, p: 377-384.

JOLIVET, V. (1980): "Exportations étrusques tardives (IV-IIIème s.) en Méditerranée occidentale." *MEFRA* 92, 2, 1980, p: 681-724.

JOLIVET, V. (1982): *Recherches sur la céramique étrusque à figures rouges tardive du musée du Louvre*. Paris: Édition de la Réunion des Musées Nationaux, 1982.

JONCHERAY, J.P. (1976): "L'épave grecque ou étrusque de Bon Porté." *Cahiers d'Archéologie Subaquatique* 5, 1976, p: 5-36.

JULLY, J.J. (1972): "Nouveaux fragments de céramique étrusque en provenance de La Monédière (Bessan, Hérault). Remarques de chronologie." *Rivista di Studi Liguri* XXXVIII, 1972, p: 269-286.

JULLY, J.J. (1973): *La céramique attique de La Monédière, Bessan, Hérault.* Latomus 124. Bruxelles: Latomus, 1973.

JUNYENT SÁNCHEZ, E. (1987): "El poblamiento ibérico en el área ilergeta." *Iberos. Actas de la I Jornadas sobre el Mundo Ibérico. Jaén 1985*. Jaén: Universidad Popular Municipal de Jaén, Consejería de Culura, 1987, p: 57-65.

LANGLOTZ, E. (1968): *L'arte della Magna Grecia. Arte Greca in Italia Meridionale e Sicilia*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 1968.

LAURENS, A.F. (1974): *Catalogue des collections. I. Céramique corinthienne er etrusco-cotinthienne*. Montpellier: Société Archéologique de Montpellier, 1974.

LEJEUNE, M.; POUILLOUX, J.; SOLIER, Y. (1988): Étrusque et ionien archaïques sur un plomb de Pech Maho (Aude). *Revue Archéologique de Narbonnaise* 21, 1988, p: 19-59.

LIOU, B. (1975): "Informations archéologiques. Recherches sous-marines." *Gallia* 33, fasc. 2, 1975, p: 571-605.

LLOBREGAT, E. (1982): "Iberia y Etruria. Notas para una revisión de las relaciones." *Lucentum* 1, 1982, p: 71-91.

LLOYD-MORGAN, G. (1986): "Some bronze janiform animal figures" a SWADDLING, J. (Ed.): *Italian Iron Age Artefacts in the British Museum. Papers of the Sixth British Museum Classical Colloquium*. London: Trustees of the british Museum, 1986, p: 47-51.

LOLLINI, D.G. (1976): "La Civiltà Picena." *Popoli e Civiltà dell' Italia Antica.* Vol. 5. Roma, Biblioteca di Storia Patria, 1976, p: 109-195.

LÓPEZ MELCIÓN, J. et alii: "Illa d'en Reixac-Ullastret. Campanyes d'excavació 1987 i 1988." *Empúries* 48-50, vol. II, 1986-89, p: 50-63.

LO SCHIAVO, F; D'ORIANO, R (1990): "La Sardegna sulle rotte dell'Occidente" *La Magna Grecia e il Lontano Oriente. Atti del Ventinovesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia. Taranto 6- 11 ottobre 1989.* Taranto: Istituto per la Storia e l'Acheologia della Magna Grecia, 1990, p: 99-160.

MALUQUER DE MOTES, J. (1965): "Rhode, Rosas, la ciudad más antigua de Cataluña (un capítulo inédito de Historia Catalana." *Revista de Gerona* 31, 1965, p: 13-18.

MALUQUER DE MOTES, J. (1969): "Los fenicios en Cataluña." *V Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular. Tartessos y sus problemas. Jerez de la Frontera 1968.* Barcelona: Universidad de Barcelona. Instituto de Arqueología y Prehistoria, 1969.

MALUQUER DE MOTES, J. (1976): "León etrusco, de bronce, hallado en Ampurias." *Revista de la Universidad Complutense* 25, 1976, p: 169-174.

MALUQUER DE MOTES, J. (1983): *El poblado paleoibérico de la Ferradura, Ulldecona (Tarragona).* Barcelona: CSIC, Universitat de Barcelona, 1983.

MALUQUER DE MOTES, J. (1984): *La necrópolis paleoibérica de "Mas de Mussols", Tortosa (Tarragona).* Barcelona: C.S.I.C., Universitat de Barcelona, 1984.

MALUQUER DE MOTES, J. (1986): "La dualidad comercial fenicia y púnica en Occidente." a OLMO LETE, G.; AUBET SEMMLER, Ma.E. (Ed.): *Los Fenicios en la Península Ibérica. Aula Orientalis,* 4, 1986, p: 203-210.

MANSUELLI, G.A. (1948-49): "Studi sugli specchi etruschi. IV-La mitologia figurata negli specchi etruschi." *Studi Etruschi* XX, 1948-49, p: 59-98.

MARCET, R.; SANMARTÍ, E. (1989): *Empúries.* Barcelona, Diputació de Barcelona, 1989.

MARCHAND, G. (1982): "Essai de classification typologique des amphores étrusques. La Monédière, Bessan (Hérault)." *Documents d'Archéologie Méridionale* 5, 1982, p: 145-158.

MARTELLI, M. (1985): "Gli avori tardo-arcaici, botteghe e aree di difusione." *Il Commercio Etrusco Arcaico. Atti dell'Incontro di Studio, dicembre 1983*. Roma: C.N.R., Quad. A.E.I., IX, 1985, p: 207-248.

MARTELLI, M. (1987): *La ceramica degli etruschi*. Novara: Istituto Geografico De Agostini, 1987.

MARTÍN, M.A. (1982): "Aportació de les excavacions de Roses a l'estudi del comerç massaliota a l'Alt Empordà en els segles IV-III aC." *Cypsela* IV, 1982, p: 114-122.

MARTÍN, M.A. (1976-78): "Los origenes de la iberización en la zona costera del noreste de Cataluña." *Simposi Internacional. Els origens del Món Ibèric. Ampurias* 38-40, 1976-78, p: 187-196.

MARTÍN, M.A. (1985): "Noves dades sobre l'estudi del comerç etrusc a l'Empordà." *Cypsela* V, 1985, p: 79-87.

MARTÍN, M. A. (1987): "El poblamiento ibérico en el Empordà." *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el mundo Ibérico. Jaén, 1985*. Jaén: Ayuntamiento de Jaén, Junta de Andalucía, Dirección General de Bienes Culturales, 1987, p: 19-33.

MARTÍN, M.A. (1990): "El segle III aC. a Ullastret (Baix Empordà). Excavació del tall LL-1." *La romanització del Pirineu. Homenatge al professor Miquel Tarradell i Mateu. 8è Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, desembre 1988*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 1990, p: 35-41.

MARTÍN, M.A. (1991): "El material etrusco en el mundo indígena del Noreste de Catalunya." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Barcelona, abril 1990. Mesa Redonda*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 95-105.

MARTÍN ORTEGA, A. (1993): *Ullastret. Poblat ibèric*. Girona: Diputació de Girona, 1993.

MARTÍN, M.A.; NIETO, F.J.; NOLLA, J.M. (1979): *Excavaciones en la ciudadela de Roses (Campaña 1976 y 1977)*. Girona: Diputació de Barcelona, 1979.

MARTÍNEZ PINNA, J. (1991): "Aristocracia y comercio en la Etrúria arcaica." *La presencia de material etrusco en la península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 35-59.

MARZOLI, D. (1991): "Alcune considerazione su ritrovamenti di brocchette etrusche." *La presencia de material etrusco en la península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 215-224.

MASCORT, M.T; SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1990): "Noves aportacions sobre el poblament protohistòric a les comarques del curs inferior de l'Ebre. Els resultats de la campanya de prospecció desenvolupada l'any 1988." *La romanització del Pirineu. 8è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. 8-11 desembre 1988.* Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, 1990, p: 165-174.

MASCORT, M.T; SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1991): *El jaciment protohistòric d'Aldovesta (Benifallet) i el comerç fenici arcaic a la Catalunya meridional.* Tarragona: Diputació de Tarragona, 1991.

MASCORT, M.T; SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. (1991b): "Aldovesta. Les bases d'un modèle commercial dans le cadre de l'expansion phénicienne au nord-est de la Péninsule Ibérique." *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici. Roma, 9-14 Novembre 1987.* Roma: Istituto per la Civiltà Fenicia e Punica, CNR, 1991, p: 1073-1079.

MINGAZZINI, P. (1930): *Vasi della Collezione Castellani*. Roma, 1930.

MINTO, A. (1943): *Populonia. La necropoli arcaica.* Firenze, 1943.

MIRÓ, J. (1989): "Ánforas arcaicas en el litoral catalán." *Archivo Español de Arqueología* 62, 1989, p: 21-70.

MOLAS i FONT, D. (1993): "Les recerques sobre les societats ausetana i lacetana. Estat de la qüestió." *El poblament ibèric a Catalunya. Laietania* 8, 1993, p: 129-144.

MOLIST CAPELLA, N.; ROVIRA PORT, J. (1991): "La fortificació ibèrica del Montgrós (El Brull, Osona). *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Manresa, desembre de 1990.* Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 1991, p: 309-314.

MONTELIUS, O. (1895-1910): *La Civilisation primitive en Italie depuis l'introduction des métaux, Italie Centrale I.* Stokholm, 1895-1910.

MOREL, J.P. (1981): "Le commerce étrusque en France, en Espagne et en Afrique." *Etruria Mineraria. Atti del XII convegno di Studi Etruschi e Italici. Firenze, Populonia, Piombino, giugno 1979*. Firenze: Istituto di Studi Etruschi e Italici, 1981, p: 463-532.

Mostra dell'Etruria Padana (1960): *Mostra dell'Etruria padana e della città di Spina*. Bologna, 1960.

MUFFATTI, G. (1969): "Classificazione ed elaborazione dei materiali dei vecchi scavi: l'instrumentum in bronzo." *Studi Etruschi* XXXVII, 1969, p: 247-272.

MUNILLA CABRILLANA, G. (1987): *Los bronces paleoibéricos de uso personal en occidente*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1987. Tesi doctoral microfitxada n° 285.

MUNILLA, G. (1991): "Elementos de influencia etrusca en los ajuares de la necrópolis ibéricas." *La presencia de material etrusco en la península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 107-175.

NAVARRO, R. (1970): *Las fíbulas de Cataluña*. Barcelona: Universidad de Barcelona, 1970.

NICKELS, A.; GENTY, P. (1974): "Une fosse à offrandes du VI ème siècle avant notre ère à La Monédière, Bessan (Hérault)." *Revue Archéologique Narbonnaise* VII, 1974, p: 25-57.

OLIVA PRAT, M. (1958): "Actividades de la Delegación provincial del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas de gerona en 1957-1958". *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* XII, 1958, p: 319-337.

OLIVA, M. (1976): "Excavaciones en el yacimiento prerromano de Ullastret, Bajo Ampurdán." *Noticiario Arqueológico Hispánico. Arqeología* IV, 1976, p: 735-775.

OLIVER, A. (1986): "Materiales etruscos en el Bajo Maestrazgo (Castellón)." *Cuadernos de Prehistória y Arqueolgía Castellonenses* 12, 1986, p: 219-227.

OLIVER FOIX, A.J. (1991): "La presencia fenícia y púnica al sur de las bocas del Ebro." *Atti del II Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici. Roma, Novembre 1987*. Roma: C.N.R., 1991, p: 1091-1101.

OLIVER FOIX, A. (1994): *Territorio y poblamiento protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat*. Tesi Doctoral mircrofitxada n°

2110. Barcelona: Publicacions de la Universitat del Barcelona, 1994.

OLIVER; A.; GUSI, F. (1991): "Los primeros contactos comerciales mediterráneos en el norte del País Valenciano." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 197-213.

OLMOS ROMERA, R. (1982): "La cerámica griega en el sur de la Península Ibérica. La aportación de Huelva." *I Focei dall'Anatolia all'Oceano. La Parola del Passato* CCIV-CCVII, 1982, p: 393-406.

OLMOS, R. (1989): "Tartessos y el comercio mediterráneo: siglos VIII-VI aC." *La Magna Grecia e il Lontano Occidente: Atti del Ventinovesomi convegno di Studi sulla Magna Grecia. Taranto, ottobre 1989.* Taranto, 1989, p: 411-449.

ORLANDI, P. (1956): "Piccoli Bronzi Raffiguranti Animali Rinvenuti a Gela e Butera" *Archeologia Classica* 8, 1956, p: 1-10.

ORSI, P. (1926): "Le necropoli preelleniche calabresi di Torre Galli e di Canale Ianchina, Patariti." *Monumenti Antichi della Reale Accademia Nazionale dei Lincei* XXXI, 1926, Roma.

ORTA, E. (1976): *El problema de la expansión etrusca hacia Occidente.* Tesi doctoral inèdita. Madrid: Universidad Complutense, 1976.

PAGE DEL POZO, V. (1984): *Imitaciones de influjo griego en la cerámica ibérica de Valencia, Alicante y Murcia.* Madrid: Iberia Graeca. Serie Arqueológica n° 1, C.S.I.C, 1984.

PALLOTINO, M. (1955): "Gli scavi di Kamir-Blur in Armenia e il problema delle connessioni tra l'Urartu, la Grecia e l'Etruria." *Archeologia Classica* 7, 1955, p: 109-123.

PALLOTINO, M (1984): *Etruscologia.* Milano: Ulrico Hoepli Editore, 1984.

PAYNE, H. (1931): *Necrocorinthia. A study of the Corinthian Art in the Archaic period.* Oxford: Clarendon Press, 1931.

PIANU, G. (1978): "Due fabbriche etrusche di vasi etrsuchi sovradipinti." *MEFRA* 90, 1978, p: 161-195.

PIANU, G. (1980): *Ceramiche Etrusche a Figure Rosse. Materiali del Museo Archeologico Nazionale di Tarquinia.* Roma: G. Bretschneider Editore, 1980.

PIANU, G. (1985): "La diffusione della tarda ceramica a figures rosse: un problema storico-commerciale." *Atti del Seminario 11*

maggio 1984. Contributi alla ceramica etrusca tardo-classica. Roma: C.N.R., 1985, p: 67-82.

PICAZO, M. (1977): *La cerámica ática de Ullastret.* Barcelona: Instituto de Arqueología y Prehistória. Universidad de Barcelona. Diputación Provincial de Gerona, 1977.

PONS I BRUN, E. (dir. i coord.) (1977): *La Fonollera (Torroella de Montgrí, Girona). Un poblado al aire libre del Bronce Final.* Girona: Servicio Técnico de Investigaciones Arqueológicas de la Excma. Diputación Provincial de Gerona, 1977.

PONS I BRUN, E. (1984): *L'Empordà de l'Edat del bronze a l'Edat del Ferro. 1100-600 aC.* Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques, 1984.

PONS I BRUN, E. (1993): "L'expansió septentrional del món íber: el jaciment de Mas Castellar de Pontós i les seves especialitzacions." *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania* 8, 1993, p: 105-128.

PONS I BRUN, E. et alii (1993): "El jaciment protohistòric de Mas Castellar-Pontós (Alt Empordà). Resultats de les campanyes 1990-1992." *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos* 26, 1993, p: 313-340.

POU, J.; SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1993): "El poblament ibèric a l'àrea cosetana." *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania* 8, 1993, p:181-206.

PRIMAS, M. (1972): "Zum eisenzeitlichen Depotfund von Arbedo (Kt. Tessin)." *Germania* 50, 1972, p: 76-93.

PUIG I CADAFALCH, J. (1915-1920): "La colonització grega." *Annals de l'Institut d'Estudis Catalans* VI, 1915-1920.

PY, M. (1972): "Les disques perlés en bronze du Languedoc Oriental." *Rivista di Studi Liguri* XXXVIII, 1, 1972, p: 27-61.

PY, M. (1979): "Trouvailles de bucchero étrusque dans les habitats languedociens de La Liquière et de La Font-du-Coucou." *Le bucchero nero étrusque et sa diffusion en Gaule Méridionale: Actes de la Table-Ronde d'Aix-en Provence. mai 1975.* Bruxelles: Latomus, 1979, p: 147-161.

PY, M. (1985): "Les amphores étrusques de Gaule Méridionale." *Il Commercio Etrusco Arcaico. Atti dell'Incontro di Studio, dicembre 1983.* Roma: C.N.R., Quad. A.E.I., IX, 1985, p: 73-94.

PY, M. (Dir.) (1993): *Dictionnaire des céramiques antiques (VIIème siècle av. n. ère - VIIème siècle de n. ère) en Méditerranée nord-occidentale (Provence, Languedoc, Ampurdan). Lattara* 6, 1993.

PY, M.; GARCIA, D. (1993): "Bilan des recherches archéologiques sur la ville portuaire de Lattara (Lattes, hérault)." *Gallia* 50, 1993, p: 1-93.

PY, F; PY, M. (1974): "Les amphores étrusques de Vaunage et de Villevieille (Gard)." *Mélanges de l'École Française de Rome. Archéologie* 86, 1, 1974, p: 143-254.

PY, M.; TENDILLE,C. (1975): "Fouilles d'une habitation de la 2ème moitié du VIème siècle avant JC. sur l'oppidum de la Font du Coucou, commune de Calvisson (Gard)." *Revue Archéologique de Narbonnaise* VIII, 1975, p: 33-65.

QUESADA SANZ, F. (1991): "En torno al origen y procedencia de la falcata ibérica." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona, 1991, p: 475-541.

RAFEL FONTANALS, N. (1989): *La necròpoli del Coll del Moro de Gandesa: les estructures funeràries.* Tarragona: Ajuntament de Tarragona, 1989.

RAFEL FONTANALS, N. (1992): "Produccions ceràmiques orientalitzants a la necròpoli del Coll del Moro." *Miscel·lània* arqueològica *a Josep M. Recasens. Abril 1992.* Tarragona: ESTARRACO, Junta del Port de Tarragona, 1992, p: 97-104.

RAFEL FONTANALS, N.; BLASCO ARASANZ, M. (1991): "El recinte fortificat del Coll del Moro de Gandesa." *Fortificacions. La problemàtica de l'Ibèric Ple (segles IV-III aC). Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Manresa, 6-7-8- i 9 de desembre del 1990.* Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 1991, p: 293-301.

RAMAGE, N.H. (1970): "Studies in Early Etruscan Bucchero." *Papers of the British School at Rome* XXV, 1970, p: 1-62.

RAMON, J. (1981): "Algunas cerámicas ebusitanasarcaicas del Puig des molins y su conexión con las formas púnicas del Mediterráneo central. " *Informació Arqueològica* 36-37, 1981, p: 162-170.

RAMON, J. (1985): "Cuatro elementos cerámicos arcaicos de importación encontrados en Ibiza." *Informació Arqueològica* 40, 1985, p: 113-115.

RAMON, J. (1985b): *Els monuments antics de les Illes Pitiüses. Guia Histórico-Arqueològica*. Eivissa: Consell Insular d'Eivissa i Formentera, 1985.

RAMON, J. (1991): *Las ánforas púnicas de Ibiza*. Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 23. Eivissa: Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear, 1991.

RAMON, J. (1991b): "El yacimiento fenicio de Sa Caleta." I-*IV Jornadas de Arqueología Fenício-Púnica (Ibiza 1986-89). Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza* 24, 1991, p: 177-196.

RAMON TORRES, J. (1995): *Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo central y occidental*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1995.

RASMUSSEN, T.B. (1979): *Bucchero pottery from Southern Etruria*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

REBUFFAT-EMMANUEL, D. (1973): *Le miroir étrusque d'après la Collection du Cabinet des Médailles*. Rome: École Française de Rome, 1973.

RECIO RUIZ, A. (1990): *La cerámica fenicio-púnica, griega y etrusca del sondeo de San Agustín (Málaga)*. Málaga: Diputación Provincial, 1990.

RIBERA, A. (1981): "Una ánfora etrusca del Museo de Alicante." *Revista del Instituto de Estudios Alicantinos* 34, 1981, p: 113-116.

RIBERA, A.; FERNÁNDEZ, A. (1989): "Ánforas etruscas en el País Valenciano." *Atti del II Congresso Internazionale Etrusco. Firenze, 1985*. Vol. II. Roma: Istituto di Studi Etruschi e Italici, 1989, p: 1115-1124.

RICHARDSON, E. (1983): *Etruscan votive bronzes. Geometric, Orientalizing, Archaic*. Mainz and Rheim, 1983.

RIDGWAY, D. (1984): *L'Alba della Magna Grecia*. Milano: Longanesi de C., 1984.

RIIS, P.J. (1959): "The Danish Bronze Vessel of Greek, Early Campanian and Etruscan manufactures." *Acta Archaeologica* XXX, 1959, p: 1-50.

RIPOLL, E; SANMARTÍ, E. (1978): "La expansión griega en la Península Ibérica." *Segundo Congreso Internacional sobre las culturas del Mediterráneo occidental, 27 de septiembre- 4 de octubre 1975*. Barcelona, 1978.

RIZZO, M.A. (1990): *Le anfore da trasporto e il commercio etrusco-arcaico. I complessi tombali dell'Etruria meridionale*. Roma: De Luca Edizione d'Arte, 1990.

ROBERT, A. (1979): "La place du bucchero étrusque dans la nécropole de Saint Julien de Pézenas (Hérault)." *Le bucchero nero étrusque et sa diffusion en Gaule Méridionale: Actes de la Table-Ronde d'Aix-en Provence. mai 1975.* Bruxelles: Latomus, 1979, p: 139-146.

ROCAFIGUERA ESPONA, M. (1991): "L'Esquerda: assentament i territori en el període ibèric ple." *Simposi Internacional d'Arqueologia Ibèrica. Manresa, desembre de 1990.* Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 1991, p: 309-314.

ROCAFIGUERA ESPONA, M. (1995): *Osona ibèrica. El territori dels antics ausetans*. Vic: Patronat d'Estudis Osonencs, 1995.

ROLLEY, C. (1969): *Fouilles de Delphes. Monuments figurés: les statuettes de bronze*. vol. V.Paris: École Française d'Athènes, 1969.

ROLLEY, C. (1990): "Contacts, Rencontres et Influences: Grande Grèce et Monde Celtique." *La Magna Grecia e il Lontano Occidente. Atti del Ventinovesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia. Taranto, ottobre 1989.* Taranto: Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, 1990, p:357-377.

ROVIRA, J.; SANMARTÍ, E. (1987): "Los orígenes de la Ampurias precolonial y colonial." *Empúries'87: 1-31 de juliol. 41è curs d'Arqueologia.* Barcelona, Diputació de Barcelona, 1987.

ROUILLARD, P. (1982): "Les colonies grecques du sud-est de la Péninsule Ibérique. État de la Question." *I Focei dell'anatolia all Oceano. La Parola del Passato* CCIV-CCVII, 1982, p: 417-431.

RUIZ DE ARBULO, J. (1984): "Emporion y Rhode: Dos asentamientos portuarios en el Golfo de Roses." *Coloquio sobre distribución y relaciones entre los asentamientos. Setiembre 1894. Teruel. Arqueología Espacial* IV, 1984, p: 115-140.

RUIZ DE ARBULO, J. (1992): "Emporion. Ciudad y territorio (s. VI-I aC.). Algunas reflexiones preliminares." *Revista d'Arqueologia de Ponent* 2, 1992, p: 59-74.

RUIZ-GALVEZ, M. (1986): "Navegación y Comercio entre el Atlántico y el Mediterráneo a fines de la Edad del Bronce." *Tabajos de Prehistoria* 43, 1986, p: 9-42.

RUIZ ZAPATERO, G. (1983): *Los campos de urnas del noreste de la Península Ibérica.* Madrid: Departamento de Prehistoria de la Universidad Complutense de Madrid, 1983. Colección Tesis Doctorales nº 83/85.

RUIZ ZAPATERO, G. (1983-84): "El comercio protocolonial y los orígenes de la iberización: dos casos de estudio, el Bajo Aragón y la Cataluña interior." *Kalathos*, 3-4, 1983-84, p: 51-70.

RUIZ ZAPATERO, G. (1992): "Comercio Protohistórico e innovación tecnológica: la difusión de la metalurgia del hierro y el torno del alfarero en el NE de Iberia." *Gala* 1, 1992, p: 103-116.

SANAHUJA, M. E.(1971): "Noticia sobre un aplique de stamnos-sítula procedente de Ullastret." *Pyrenae* 7, 1971, p: 162-164.

SANAHUJA, M. E.(1971): "Instrumental de hierro agrícola e industrial de la época ibero-romana en Cataluña." *Pyrenae* 7, 1971, p: 61-110.

SÁNCHEZ FERNÁNDEZ, C. (1989): "Algunas consideraciones sobre el comercio de cerámica ática en Cástulo (Linares, Jaén): siglos V y IV aC." *Grecs et ibères au IV ème siècle avant Jésus-Christ. Commerce et iconographie. Actes de la Table ronde tenue à Bordeaux III les 16-17-18 décembre 1986.* Paris: Publications du Centre Pierre Paris, 1989, p: 161-168.

SANMARTÍ GREGO, E. (1973): "Materiales cerámicos griegos y etruscos de época arcaica en las comarcas meridionales de Cataluña." *Ampurias* 35, 1973, p: 221 - 234.

SANMARTÍ GREGO, E. (1975): "Las cerámicas finas de importación de los poblados prerromanos del Bajo Aragón."*Cuadernos de Prehistória y Arqueología Castellonense* 2, 1975, p: 87-132.

SANMARTÍ, E. (1976): "Cerámicas de importación àtica del Puig (Benicarló, Castellón)." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 3, 1976, p: 219-228.

SANMARTÍ GREGO, E. (1982): "Les influences méditerranéennes au nord-est de la Catalogne à l'époque archaïque et la réponse indigène." *La Parola del Passato* 37, 1982, p: 281-303.

SANMARTÍ GREGO, E. (1987): "La cultura ibérica del Sur de Cataluña." *Iberos. Actas de las I Jornadas sobre el Mundo Ibérico. Jaén 1985.* Jaén: Universidad Popular Municipal, Consejería de

Cultura, Dirección General de Bienes Culturales, 1987, p: 67 - 75.

SANMARTÍ GREGO, E. (1990): "Emporion, port grec à vocation ibérique." *La Magna Grecia e il Lontano Occidente. Atti del Ventinovesimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia. Taranto, ottobre 1989.* Taranto: Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, 1990, p: 389-410.

SANMARTÍ GREGO, E. (1993): "Els íbers a Emporion (segles VI-II aC.)." *El poblament ibèric a Catalunya. Actes. Laietania* 8, 1993, p: 87-101.

SANMARTÍ, E.; CASTANYER, P.; TREMOLEDA, J. (1990): "Les amphores massaliètes d'Emporion." *Les amphores de Marseille grecque. Chronologie et diffusion (VIème-Ier siècle av. j.C.). Actes de la table-ronde de Lattes (11 mars 1989). Études Massaliètes* 2, 1990, p: 165-170.

SANMARTÍ GREGO, E. et alii (1986): "Las estrucutras griegas de los siglos V y IV a.de J.C., halladas en el sector sur de la Neàpolis de Ampurias (campañas de excavaciones del año 1986)." *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 12, 1986, p: 141-184.

SANMARTÍ GREGO, E. et alii (1991): "La presencia comercial etrusca en la Emporion arcaica, determinada a partir de las ánforas." *La presencia de material etrusco en la Península Ibérica. Mesa Redonda. Barcelona, abril 1990.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1991, p: 83-94.

SANMARTÍ GREGO, E. et alii (1995): "Amphores grecques et trafics commerciaux en Méditerranée occidentale au IVè s. av. J.-C. Nouvelles données issues d'Emporion." *Sur les pas des Grecs en Occident. Hommages à André Nickels. Études Massaliètes* 4, 1995, p: 31-47.

SANMARTÍ, E.; MARTÍ, F. (1974): "Algunas observaciones sobre el comercio etrusco en Ampurias." *Simposio Internacional de Colonizaciones. Barcelona 1971.* Barcelona: Instituto de Prehistória y Arqueología, Diputación Provincial de Barcelona, 1974, p: 53-59.

SANMARTÍ GREGO, E.; SANTIAGO, R.A. (1988): "La lettre grecque d'Emporion et son contexte archéologique." *Revue Archéologique Narbonnaise* 21, 1988, p: 3-17.

SANMARTÍ, J. (1990): "La diffusion des amphores massaliètes sur la côte centrale de Catalogne." *Les amphores de Marseille grecque. Chronologie et diffusion (VI-I er s. av. J.C.). Actes de la table ronde de Lattes (11 mars 1989). Études Massaliètes* 2, 1990, p: 165-170.

SANMARTÍ, J. (1991): "El comercio Fenicio y Púnico en Cataluña". *I-IV Jornadas de Arqueología Fenício-Púnica (Ibiza, 1986-89). Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 24, 1991, p: 119-136.

SANMARTÍ, J.; SANTACANA, J. (1987): "Intercanvi, producció agrària i models comercials a la costa del Penedès." *I Col.loqui d'Arqueologia Romana. Actes. El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterranio occidental. Badalona 28-30 de novembre i 1 de desembre de 1985.* Badalona, 1987, p: 31-40.

Scavi e Scoperte (1986): "Agnani (Frosinone)." *Studi Etruschi*, LIV, 1986, p: 345-347.

STOPPONI, S. (a cura di) (1985): *Case e palazzi d'Etruria*. Milano, 1985.

SZILÁGYI, J. GY. (1958): "Italo-corinthiaca" *Studi Etruschi* XXVI, 1958, p: 273-287.

SZILÁGY, J. G. (1972): "Vases plastiques étrusques en forme de singe." *Revue Archéologique* fasc 1,1972, p: 111-126.

SZILÁGY, J. G. (1977): "Considerazioni sulla ceramica etrusco-corinzia di Vulci: risultati e problemi." *La Civiltà arcaica di vulci e la sua espansione. Atti del X Convegno di Studi Etruschi e Italici. Grosseto-Roselle-Vulci, 1975.* Firenze: Istituto di Studi Etruschi e Italici, 1977, p: 49-63.

TARRADELL, M.; FONT, M. (1975): *Eivissa Cartaginesa*. Barcelona, 1975.

TENDILLE, C. (1978): "Fibules protohistoriques de la région nîmoise." *Documents d'Archéologie Méridionale* 1, 1978, p: 77-112.

THOMSON DE GRUMMOND, N. (1982): *A guide to etruscan mirrors*. Tallahassee, 1982.

THOUVENOT, R. (1927): *Catalogue des figurines et objets du Musée archéologique de Madrid. I. Bronzes grecs et romains.* Bordeaux, 1927.

TORELLI, M. (1981): *Storia degli etruschi*. Bari, Edizioni Laterza, 1981.

TORELLI, M (1987): *La società etrusca. L'età arcaica, l'età classica*. Roma, La Nuova Italia Scientifica, 1987.

TRIAS DE ARRIBAS, G. (1967-68): *Cerámicas griegas de la Península Ibérica.* Vol. I-II. Valencia: Publicaciones de Arqueología Hispánica, 1967-68.

VALL DE PLA, M.A. (1971): *El polbado ibérico de Covalta (Albaida, Valencia). El poblado, las excavaciones y la cerámica de barniz negro. Trabajos Varios del SIP* 41, 1971.

VEGAS, M. (1957): "Asas de oinochoes de bronze etruscos en el Museo Arqueológico de Barcelona." *Cuadernos de Trabajo de la Escuela Española de Historia y Arqueología de Roma* IX, 1957, p: 76-94.

WAGNER, C. G. (1994): "El auge de Cartago (s. VI-IV) y su manifestación en la Península Ibérica." *Cartago, Gadir, Ebusus y la influencia púnica en los territorios hispanos. VIII Jornadas de Arqueología fenicio-púnica (Ibiza 1993).* Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza, 33. Eivissa: Conselleria de Cultura, Educació i Esports. Govern Balear, 1994, p: 7-21.

WOYTOWISCH, E. (1978): *Die Wagen der Bronze und frühen Eisenzeit in Italien.* München: C.H. Becksche Verlagsbuchh, 1978.

ZERVOS, C. (1954): *La Civilisation de la Sardeigne du début de l'Énéolithique à la fin de la Période Nouragique. IIème Millénaire - Vème siècle avant notre Ère.* Paris: Éditions "Cahier d'Art", 1954.

ZÜCHNER, W. (1938): "Der Berliner Mänadenkrater." 98. *Winckelmannsprogramm* 1938.